

EINDVERSLAG

Commissie “ter invulling van de cursus maatschappelijke oriëntatie”

EINDVERSLAG

Commissie "ter invulling van de cursus maatschappelijke oriëntatie"

Overhandigd aan Vlaams minister van Binnenlands Bestuur, Stedenbeleid, Wonen en
Inburgering Marino Keulen

Mei 2006

Voorzitter: Professor Marc Bossuyt

Leden van de commissie:
Professor em. Ludo Abicht
De heer Abied Alsulaiman,
Mevrouw Naima Charkaoui
Professor Marie-Claire Foblets
Professor Rik Torfs,
Professor em. Etienne Vermeersch

Secretaris: De heer Sami Souguir

INHOUD

MAATSCHAPPELIJKE ORIËNTATIE ALS BIJDRAGE TOT INBURGERING.....	9
Inleiding	9
A. ALGEMENE UITGANGSPUNTEN.....	10
1. Gemeenschappelijke waarden en normen.....	10
2. Verschillen tussen en veranderlijkheid van waarden	10
3. Juridische en sociale normen.....	11
4. Stelsels van waarden en normen.....	13
B. MAATSCHAPPELIJKE ORIËNTATIE	14
1. Keuzes en definities.....	14
2. De cursus Maatschappelijke Oriëntatie	14
3. De brede samenleving	17
C. INDELING VAN HET RAPPORT	17
D. VIJF HOOFDWAARDEN	17
1. De vrijheid.....	17
a. Opinievrijheid.....	18
b. Godsdienstvrijheid	19
c. Vrijheid van meningsuiting.....	19
2. De gelijkheid	20
a. Basisnormen.....	20
b. Belangrijke regelgeving	21
c. Concrete toepassingen	21
3. De solidariteit.....	22
a. Juridische normen	22
b. Sociale normen	23
c. Knelpunten	23
4. Het respect.....	24
Knelpunten	24
5. Het burgerschap	26
a. De rechten, de plichten en de eigen initiatieven	26
b. Juridische normen	27
c. Relativiteit en sociale normen	28
d. Aandachtspunten	28
E. STELSELS VAN WAARDEN EN NORMEN	29
1. De democratie	29
a. Samenhang met genoemde waarden.....	29

b. Institutionele aspecten en basisnormen	30
c. Relativiteit en sociale normen	30
d. Aandachtspunten	31
1) Voor een cursus Maatschappelijke Oriëntatie	31
2) Voor de bredere samenleving	31
2. De democratische rechtsstaat	31
a. Samenhang met genoemde waarden	32
b. “Botsende” grondrechten	32
3. Het pluralisme	33
a. Samenhang met genoemde waarden	34
b. Institutionele aspecten en basisnormen	35
c. Relativiteit en sociale normen	35
d. Aandachtspunten	35
1) Voor de cursus Maatschappelijke Oriëntatie	35
2) Voor de bredere samenleving	36

Voorwoord

Commissie “ter invulling van de cursus maatschappelijke oriëntatie”

Inburgering is meer dan het louter aanleren van onze taal. Dat heeft de actualiteit van de laatste maanden en jaren meer dan eens aangetoond. Communiceren, elkaar begrijpen en vooral met elkaar leven, vergt veel meer. Cultuur en herkomst kleuren heel sterk de manier waarop we met elkaar omgaan.

Nieuwkomers laten kennismaken met het reilen en zeilen van de Vlaamse samenleving is dan ook een belangrijk aspect van het inburgeringstraject dat vandaag wordt aangeboden aan nieuwkomers in Vlaanderen en dit naast het aanleren van de taal en de begeleiding naar de arbeidsmarkt. Via de cursus Maatschappelijke Oriëntatie krijgen nieuwkomers uitleg over het hoe, wat en waarom van onze maatschappij. Het is een wegwijs, een handboek, een kompas om de weg te vinden in de Vlaamse samenleving. De realiteit is dat de bestaande cursus Maatschappelijke Oriëntatie vandaag tot stand is gekomen op het werkveld. Het is een document dat is ontstaan op basis van de vragen waarmee de nieuwkomers zitten. Dit is natuurlijk een zeer goed begin maar ook op het werkveld wordt de nood aan een duidelijke input, aan duidelijke richtlijnen, aangevoeld.

In januari 2005 riep ik een “commissie ter invulling van de cursus maatschappelijke oriëntatie” in het leven. Deze commissie had als opdracht de gemeenschappelijke waarden en normen die de Vlaamse samenleving van vandaag schragen, te vertalen naar een richtlijn voor het lessenpakket maatschappelijke oriëntatie. De bevindingen en adviezen van de commissie liggen vervat in bijgevoegde tekst en zullen aan de basis liggen van het aangepaste uniforme handboek Maatschappelijke Oriëntatie.

De opdracht voor deze commissie was niet eenvoudig. Aan de commissie werd gevraagd de waarden en normen te identificeren die onontbeerlijk zijn voor het leefbaar functioneren van een diverse samenleving. Ze moest daarvoor de principes, die aan de basis liggen van onze rechtsstaat, beklemtonen en verduidelijken. Het respecteren van diversiteit, de gelijkwaardigheid van alle mensen, de scheiding tussen Kerk en Staat (religie en overheid), de vrijheid van meningsuiting, ..., zijn fundamentele waarden die iedereen dient te respecteren en waaraan niet kan worden getornd. Maar ze zijn niet limitatief. Waar beginnen en eindigen de normen en waarden? Hoe verhouden deze zich tegenover elkaar?

Voor het definiëren van deze gemeenschappelijke sokkel van waarden normen werd een commissie samengesteld uit zeven ‘wijzen’ met een verscheiden achtergrond.

Voorzitter:

Professor Marc Bossuyt

Buitengewoon hoogleraar volkenrecht aan de Universiteit Antwerpen; Rechter in het Arbitragehof (sinds 1997); Commissaris-generaal voor de vluchtelingen en de staatlozen (1987-1997); Lid V.N.-subcommissie ter bevordering en bescherming van de mensenrechten (1981-1985; 1992-1999; 2004- ...); Vertegenwoordiger van België in (1986-1991) en voorzitter van (1989) de V.N.-Commissie mensenrechten; Lid V.N.-Comité ter uitbanning van rassendiscriminatie (2000-2003)

Leden van de commissie:

Em. Hoogleraar Ludo Abicht, literatuur en filosofie Universiteit Antwerpen en Hogeschool Antwerpen

De heer Abied Alsulaiman, licentiaat in de klassieke en oosterse filologie, gewezen coördinator van de Antwerpse migrantenraad, docent Arabische talen en vertaalwetenschappen, Lessius Hogeschool Antwerpen

Mevrouw Naima Charkaoui, coördinator van het Forum van Etnisch-Culturele Minderheden

Professor Marie-Claire Foblets, professor rechtsantropologie aan de Katholieke Universiteit van

Leuven en Universiteit Antwerpen

Professor Rik Torfs, professor Kerkelijk Recht aan de Katholieke Universiteit van Leuven, voorzitter faculteit kerkelijk recht (1994-2003)

Professor Em. Etienne Vermeersch, gewoon hoogleraar wijsbegeerte, wetenschapsfilosofie en wijsgerige antropologie, vice-rector Universiteit Gent (1993-1997)

Secretaris:

De heer Sami Souguir, adjunct-kabinetschef inburgering, kabinet Marino Keulen

Voorzitter van de commissie was professor Marc Bossuyt. Marc Bossuyt is rechter in het Arbitragehof, en werd aangezocht omwille van zijn expertise op het vlak van het internationaal recht en meer specifiek de mensenrechten. Het was een bewuste keuze om geen politici te laten deelnemen aan deze commissie. Het hoofdoel was dat deze commissie van wijzen op een onafhankelijke en eigen wijze zou komen tot de omschrijving van de waarden en normen die wij als gemeenschappelijke sokkel beschouwen. Zo kwamen zij tot een basisdocument dat nu verder kan worden gebruikt.

Werking commissie :

Om met zeven mensen met verscheiden achtergrond en opvattingen te komen tot een document waar iedereen kan achter staan zonder eventuele discussiepunten uit de weg te gaan, werd gekozen voor onderstaande werkwijze. De commissie is begonnen vanuit de mensenrechten als basissokkel voor de gemeenschappelijke waarden en normen. Er werd vertrokken vanuit een aantal basisbeginselen. Hier werden teksten rond geschreven die dan werden besproken, bediscussieerd, herschreven,...

Uiteindelijk werd het rapport opgebouwd rond vijf hoofdwaarden, met name de vrijheid, de gelijkheid, de solidariteit, het respect en het burgerschap en drie stelsels van waarden en normen, met name de democratie, de democratische rechtsstaat en het pluralisme.

Naast de eigen teksten en discussie hebben de commissieleden ook teksten ontvangen vanuit de onthaalbureaus zelf. Deze teksten beschrijven van de wijze waarop deze onthaalbureaus vandaag de cursus MO geven en hoe waarden en normen in deze cursussen zijn opgenomen. Een vertegenwoordiging van onthaalbureaus is ook een toelichting komen geven op een van de vergaderingen. In totaal heeft de commissie 12 vergaderingen gehouden verspreid over een periode van één jaar.

Ik ben trots dit waardevolle document aan het Vlaams Parlement te kunnen aanbieden. Het zal in elk geval de basis leggen voor het handboek MO waar aan gewerkt wordt. Maar ik ben er ook van overtuigd dat het de aanleiding zal zijn voor een breder maatschappelijk debat over de diverse samenleving.

Marino Keulen

Vlaams Minister van Binnenlands Bestuur, Stedenbeleid, Wonen en Inburgering

MAATSCHAPPELIJKE ORIËNTATIE ALS BIJDRAGE TOT INBURGERING

Inleiding

Het leven in gemeenschap veronderstelt dat ieder menselijk individu zichzelf beperkingen oplegt in het streven naar het bevredigen van zijn/haar behoeften. Als iedereen tot het uiterste zijn eigen belangen zou nastreven, dan zouden er talloze conflicten ontstaan en zou het samenleven onmogelijk worden.

Dat heeft ertoe geleid dat reeds in de eerste maatschappijvormen regels ontstonden die het gedrag van de mensen in goede banen moesten leiden. Een van de vroegste voorbeelden daarvan is het verbod om de leden van de eigen gemeenschap te doden. Zodra er vormen van persoonlijk bezit ontstonden, was er ook een regel nodig die diefstal verbood. De intense passies die gepaard kunnen gaan met de seksuele behoeften leidden tot de noodzaak het huwelijk te organiseren en tevens tot het verbod om die ordening te doorbreken.

Deze regels, die men ook *normen* noemt, zijn gedeeltelijk eigen aan alle maatschappijen (de maatschappijen die ze niet hadden, hebben zichzelf daardoor te gronde gericht). Ze zijn gedeeltelijk verschillend omdat niet alle maatschappijen met dezelfde problemen te kampen hadden. Zo ontstonden pas na het invoeren van de landbouw de normen over eigendom van de grond. Pas na de invoering van handel op grote schaal kwamen er normen die verboden de gewichten en inhoudsmaten te vervalsen enzovoort.

Algemene formuleringen van normen noemt men *waarden* die als na te streven ideaal worden voorgehouden. Zo worden alle normen die betrekking hebben op het feit dat men anderen niet mag doden (of ernstig verwonden) samengevat onder de waarde '*recht op leven*' of '*respect voor het menselijk leven*'.

Doordat de grote culturen en maatschappijen van de wereld gedeeltelijk een verschillende ontwikkeling hebben doorgemaakt, is het normaal dat sommige waarden en normen slechts in bepaalde maatschappijen tot stand kwamen. Zo kan de waarde van persvrijheid natuurlijk alleen ontstaan in een maatschappij waarin het gebruik van de drukpers voldoende verspreid is.

In het algemeen geldt dat hoe *complex* een maatschappij is, hoe uitgebreider het systeem van waarden en normen is. Zo zal een maatschappij met een ingewikkeld systeem van economie, techniek, communicatiemiddelen enzovoort normaal een veel meer uitgewerkt systeem van waarden en normen hebben dan bijvoorbeeld een maatschappij waarin alleen landbouw en een beperkte vorm van handel bestaan.

Daar komt nog bij dat er maatschappijen zijn die in hun geschiedenis bepaalde problemen hebben gehad waarvoor men een oplossing moest zoeken. Zo is er in West-Europa een lange traditie geweest van godsdienstvervolgingen en godsdienstoorlogen. Men kon daaraan alleen ontkomen door de waarden van *verdraagzaamheid* en *opinie vrijheid* centraal te stellen. Maatschappijen die niet hetzelfde verleden hadden, hebben die waarden niet op dezelfde manier centraal gesteld. In het Westen is er sinds de 18de eeuw strijd geleverd tegen de *slavenhandel* naar Amerika en tegen de slavernij die aan de basis daarvan ligt. Dat heeft geleid tot de radicale afwijzing van elke vorm van slavernij. In andere maatschappijen, waar die strijd niet zo hevig is geweest, zijn de waarden hierover niet noodzakelijk in dezelfde vorm tot stand gekomen.

Mensen die vanuit een ander maatschappijtype en een andere cultuur naar West-Europa komen, zullen dus niet alleen allerlei waarden aantreffen die zij belangrijk achten, maar ook waarden die ze iets vreemder vinden. Ze hoeven zich daardoor niet gekrenkt te voelen: het betekent meestal dat hun eigen cultuur die problemen niet heeft moeten aanpakken omdat ze zich niet op dezelfde wijze hebben gesteld.

Ze moeten wel beseffen dat de waarden en normen die *hier* gangbaar zijn meestal noodzakelijk gebleken zijn voor het goed functioneren van deze maatschappij. Wie dus in deze maatschappij met zijn medemensen harmonieus wil samenleven, *zal respect moeten opbrengen voor deze waarden en normen*, althans die welke goed gemotiveerd zijn en een algemene erkenning genieten. Dat betekent niet dat men al die waarden onverkort moet overnemen, noch dat men alle eigen waarden moet laten vallen. Als bijvoorbeeld in de eigen cultuur een grotere waarde wordt gehecht aan de zorg voor ouders en grootouders, dan is er geen reden om van die waarde afstand te doen: ze is immers positief en niet in strijd met de basiswaarden van onze maatschappij.

A. Algemene uitgangspunten

Vele waarden en normen zijn gemeenschappelijk. Waarden zijn gedifferentieerd en veranderlijk. Er zijn juridische en sociale normen die voortdurend evolueren. Daarnaast zijn er stelsels van waarden en normen.

1. Gemeenschappelijke waarden en normen

Bij het contact tussen mensen van uiteenlopende culturen is de aandacht voor waarden en normen belangrijk. Dat geldt zowel voor etnisch-culturele minderheden (allochtonen) die in een nieuwe omgeving terechtkomen, als voor de autochtonen die zich beter bewust moeten worden van wat positief is in de eigen waardeschaal en wat voor discussie en kritiek vatbaar is.

Het publieke debat over 'de multiculturele samenleving' wekt soms de indruk dat tussen de waarden en normen van verschillende etnisch-culturele groepen in Vlaanderen grote kloven gapen. Onder die ogenschijnlijke of oppervlakkige tegenstellingen gaan echter, zoals uit de inleiding blijkt, veel gemeenschappelijke waarden schuil. Door een aantal daarvan in het bijzonder te belichten, kunnen mensen uit verschillende groepen hopelijk worden gestimuleerd om zelf gemakkelijker het gemeenschappelijke te herkennen en te erkennen.

Bij dat onderzoek is het niet alleen van belang na te gaan welke waarden *wij gemeen hebben*, maar ook *welke gemeenschappelijke waarden wij nodig hebben in onze samenleving*. Naast een *beschrijvende* is er dus een *normatieve* taak. Vertrekkend vanuit de realiteit van een samenleving die in vele opzichten - waaronder etnisch-culturele achtergrond - divers is, denken we na over de vraag welk waardesysteem we nodig hebben om hier optimaal te kunnen samenleven. Niet alleen het feitelijke maar ook het wenselijke wordt hierbij onderzocht. Vertrekkend van datgene wat we als waardevol beschouwen, kunnen we tevens beogen een inspiratiebron te zoeken voor beleidsmaatregelen en maatschappelijke acties die onze samenleving verder vorm kunnen geven.

2. Verschillen tussen en veranderlijkheid van waarden

Het benadrukken van de invalshoek van gemeenschappelijkheid moet ons niet blind maken voor de vaststelling dat mensen ook verschillen vertonen in waardebeleving, zowel individueel als in samenhang met groepen waartoe zij behoren. Het is niet wenselijk die diversiteit uit te gommen. Integendeel, het samenleven kan alleen voordeel hebben van het besef van het **gedifferentieerde** karakter van de aanwezige waarden. Soms zijn er uiteenlopende waarden. Soms is de rangorde van de waarden verschillend: waar voor de ene bijvoorbeeld de individuele vrijheid primeert, zal voor een ander solidariteit zwaarder doorwegen. Die accentverschillen bij de waardebeleving maken deel uit van de vrijheid die vervat is in de mensenrechten, waarop we verder terugkomen. De mogelijkheid van verschillen is zelf tot waarde geworden, bijvoorbeeld in de vorm van de vrijheid van godsdienst, het levensbeschouwelijke pluralisme en het meerpartijenstelsel in de democratie.

Zoals reeds uit de inleiding bleek, zijn waarden **veranderlijk**. Aangezien waarden en normen de problemen van een steeds complexer wordende samenleving moeten oplossen, leidt dat vanzelf tot een voortdurende ontwikkeling in de waarden. Eén aspect hiervan is het toenemende multiculturele karakter van de samenleving, maar veel andere factoren hebben een nog grotere invloed.

Zo vormden ontwikkelingen in de geneeskunde en de biowetenschappen in het algemeen een aanloop tot nieuwe opvattingen over contraceptie, abortus, medisch begeleide voortplanting, transplantaties, een nieuwe definitie van de dood, euthanasie enzovoort. Het verder doordenken over reeds vroeger geformuleerde waarden van vrijheid en gelijkheid heeft geleid tot nieuwe inzichten over de rechten van vrouwen, kinderen, holebi's enzovoort.

Voor mensen die vanuit een andere cultuur naar hier komen, kan het nuttig zijn een inzicht te krijgen in het onderscheid tussen de waarden en normen die hier traditioneel aanwezig waren, en die welke door de ontwikkelingen van wetenschap en techniek worden gestuwd: de waarden die daardoor worden gestimuleerd zijn aanvankelijk voor autochtonen *even nieuw* als voor allochtonen.

Ten slotte vertonen mensen ook verschillen in de wijze waarop ze waarden in gedrag vertalen. In verband met beleefdheid of omgangsvormen bijvoorbeeld bestaan hiervan heel bekende voorbeelden. Wat voor de ene beleefd gedrag is, kan door iemand uit een andere sociale of etnisch-culturele groep juist als heel onbeleefd worden ervaren (bijvoorbeeld bij het begroeten een hand geven, een kus, meerdere kussen).

3. Juridische en sociale normen

Waarden kan men als principes beschouwen die een overkoepelend karakter hebben: ze hebben betrekking op allerlei met elkaar verwante houdingen en gedragsvormen. **Normen** daarentegen hebben betrekking op een bepaalde gedragsregel in een specifieke situatie. Ze zijn meestal nauwkeuriger omschreven dan waarden. De algemene waarde, recht op leven of respect voor het leven, kan bijvoorbeeld worden gepreciseerd in de norm: je mag een medemens niet doden. Voor die norm kunnen dan weer uitzonderingen worden geformuleerd: je mag wel doden in staat van wettige zelfverdediging of binnen de regels voor euthanasie. Een waarde vormt dus een algemene leidraad voor de levenshouding en het handelen, terwijl een norm duidelijk vastlegt wat mag en wat niet mag. Hierbij maakt men een onderscheid tussen **juridische** en **sociale** normen.

De **juridische normen** zijn vastgelegd in de wetgeving¹ (bijvoorbeeld de verkeerswet). Er kan geen discussie over bestaan dat in de regel eenieder **verplicht** is de toepasselijke juridische normen te respecteren van het land waar hij/zij zich bevindt. Dit betekent dat overtredingen kunnen worden bestraft. Die bestraffing (bijvoorbeeld boete, gevangenisstraf) is bedoeld om mensen ervan te doen afzien de wetgeving te overtreden of te vermijden dat een overtreding opnieuw plaatsvindt. Voor iemand die uit een andere maatschappij komt met een andere wetgeving, is het van belang snel te weten te komen wat hier verplicht (bijvoorbeeld in het bezit zijn van een identiteitskaart of paspoort) en wat hier verboden is (bijvoorbeeld genitale verminking bij meisjes zoals die nog bestaat in bepaalde landen in Oost- en West-Afrika).

Het is mogelijk dat sommigen het met bepaalde juridische normen niet eens zijn. Zo spelen in de wetgeving vaak traditionele machtsverhoudingen een rol: gedurende lange tijd was de wetgeving in België discriminerend tegenover de vrouw. Men heeft in dergelijke situaties het recht te streven naar een andere wetgeving, maar men moet dat proberen te realiseren via democratische weg. Dat wil zeggen een meerderheid tot stand brengen om de wet te veranderen.

---

¹ Met wetgeving wordt bedoeld het geheel van juridische normen waaraan de burger zich moet houden of die voortvloeien uit beslissingen van wetgevende machten op federaal, gemeenschaps- of gewestelijk niveau, alsook op het internationale en Europese niveau.

De eerbied voor de wet beperkt zich niet tot de verplichting de strafwet te eerbiedigen. Het geheel van het in België toepasselijke recht, alsook van de gerechtelijke en bestuurlijke beslissingen die worden genomen met toepassing van de wet, moet worden geëerbiedigd.

Zoals in andere West-Europese landen maken in België zeer vele activiteiten het voorwerp uit van een ver doorgedreven regelgeving. Dat gaat van de verkeerswetgeving tot de economische wetgeving die onder meer alle aspecten van het handel drijven en meer in het algemeen van elke economische activiteit aan een - vaak ingewikkelde - reglementering onderwerpt. Eenieder wordt verondersteld de op hem toepasselijke regelgeving te kennen en nauwgezet na te leven.

Dat geldt in het bijzonder voor de bepalingen van het sociale en van het fiscale recht, ook al worden sommige ervan door vele autochtonen niet steeds nauwgezet geëerbiedigd. De Belgische samenleving heeft door de jaren heen een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen uitgewerkt waarop eenieder een beroep kan doen die voldoet aan de voorwaarden, gesteld door de desbetreffende regelgeving. Een dergelijk stelsel kan alleen in stand worden gehouden als wordt voldaan aan de opgelegde verplichtingen, onder meer door op correcte wijze belastingen en sociale bijdragen te betalen.

Zowel fiscale als sociale fraude moet worden bestreden. Een beroep doen op sociale voorzieningen zonder te voldoen aan de voorwaarden om hiervoor in aanmerking te komen, of zich onttrekken aan zijn fiscale verplichtingen - of het nu gaat om rechtstreekse of onrechtstreekse belastingen - ondermijnen de maatschappelijke welvaart en het socialezekerheidsstelsel. Illegaliteit kan niet worden geduld.

De niet-naleving van de administratieve voorwaarden om gemachtigd te worden tot toegang of verblijf op het grondgebied, of de niet-naleving van de bevelschriften om het grondgebied te verlaten, alsmede het oneigenlijke gebruik van procedures voor andere doeleinden dan waarvoor ze zijn ingesteld, leiden tot een toestand van wetteloosheid die niet bevorderlijk is voor een gezonde samenleving.

Dergelijke vormen van illegaliteit en van misbruiken stellen de betrokkenen bloot aan praktijken van uitbuiting die onverenigbaar zijn met de vereisten van menselijke waardigheid, en veroorzaken bij de bevolking gevoelens van maatschappelijke onvrede die het harmonieus samenleven van personen van verschillende nationale oorsprong in het gedrang brengen.

De **sociale normen** zijn gedragsregels binnen een bepaalde gemeenschap die niet in een wet zijn vastgelegd, maar waarvan men binnen die gemeenschap verwacht dat de leden zich eraan houden. Als ze dat niet doen, wordt dat door de anderen afgekeurd. Zo bestaat er in West-Europa een ongeschreven sociale norm dat men geen hondenvlees eet. Moslims en joden mogen geen varkensvlees eten en veel hindoes eten geen rundsvlees. Terwijl juridische normen binnen een gegeven maatschappij algemeen gelden, zijn sociale normen vaak groepsgebonden: ze hangen samen met leeftijdsgroep, beroepsgroep, etnisch-culturele groep enzovoort. Sommige sociale normen zijn heel dominant aanwezig in de hele samenleving, andere zijn meer specifiek (onder andere binnen bepaalde families, bijvoorbeeld adel). De dominantie van bepaalde sociale normen hangt samen met de machtspositie van de groep waaruit ze voortkomen (grootte, aanzien, invloed van de groep).

De vraag in welke mate men de sociale normen die bij de grote meerderheid van een bepaald land gangbaar zijn, moet volgen, is moeilijker te beantwoorden.

In de eerste plaats **evolueren** normen voortdurend. Sociale normen evolueren geleidelijker en dus minder opvallend dan juridische normen die duidelijk een nieuwe formulering krijgen. Daardoor is het soms minder evident om te weten welke norm op een bepaald moment nog van toepassing is. Zo was het tot aan de Tweede Wereldoorlog in Vlaanderen de norm dat de familieleden bij een rouwplechtigheid in het zwart waren gekleed en nog maandenlang een zwarte band

rond de arm droegen. Die traditie is stilaan verdwenen. Zestig jaar geleden zaten de vrouwen in de kerk links, met een hoofddekseel, en de mannen rechts, zonder hoofddekseel. Ook waren de meeste scholen toen niet gemengd. Hetzelfde gold voor de toegang tot het zwembad. Veel allochtonen denken dat de sterke vermenging van mannen en vrouwen die onze maatschappij nu kenmerkt typisch westers is, terwijl het hier gaat om een wijziging die zich tijdens de laatste vijftig jaar heeft voorgedaan.

Die ontwikkeling van de normen maakt het in bepaalde gevallen moeilijk vast te leggen wat de norm is op een gegeven ogenblik en welke normen echt in brede kring geldig zijn. Dat heeft mede tot gevolg dat er nu in de westerse landen op vele punten een grote **vrijheid** en **diversiteit** heersen. Dat is het geval op het gebied van *kledij* (waarbij naaktheid en minimale strandkledij echter niet worden aanvaard in de doorsneesteden en -gemeenten), op het gebied van *eetgewoonten* (met uitzondering - zoals gezegd - van bepaalde vleessoorten), *lichamelijk* contact (met uitzondering van intieme contacten in het openbaar, waarbij homocontacten nog op meer weerstand zullen stuiten dan heterocontacten).

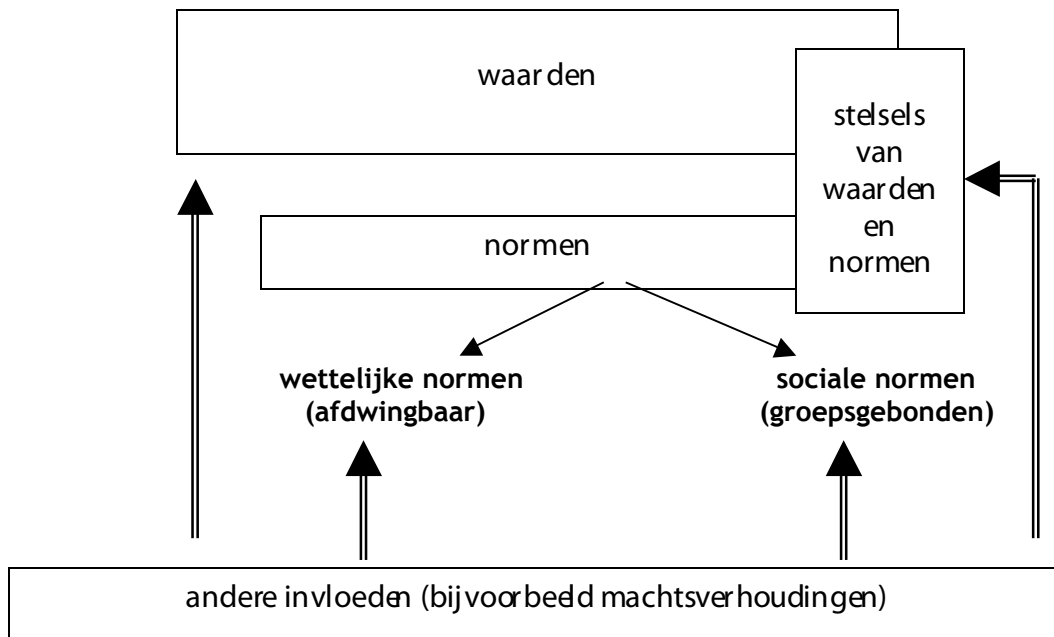
Het bestaan van die vrijheid en diversiteit zou eigenlijk tot gevolg moeten hebben dat men gebruiken en normen die uit andere culturen afkomstig zijn gemakkelijk aanvaardt. Toch is dat vaak niet het geval. Dat heeft met verschillende zaken te maken. Mensen hebben spontaan een zekere angst voor het onbekende, het andere. Dat geldt nog sterker als mensen zich *in groep* op een bepaalde wijze onderscheiden of lijken te onderscheiden. Men kan dat vaststellen bij motorbendes, bij skinheads (een tijd geleden soms bij punkers), omdat men de indruk heeft dat hier niet meer een individuele keuze centraal staat, maar *de druk of macht die van een groep uitgaat*.

Hetzelfde fenomeen doet zich voor bij het uiterlijk manifesteren van een bepaalde *geloofshouding*. Tijdens de laatste halve eeuw is er in België een tendens gegroeid waarbij het geloof in steeds mindere mate zichtbaar is in het openbare leven: de geestelijken (priesters en kloosterlingen) hebben hun kledij steeds meer aan de algemene norm aangepast. Er is dus een sociale norm aan het groeien die godsdienst als een privézaak beschouwt die men alleen manifesteert in gezinsverband of binnen de godsdienstige samenkomsten. In die context ervaren veel mensen duidelijke uitingen van het behoren tot een godsdienst in het openbare leven als een inbreuk op die ongeschreven regel. Het is niet evident in welke mate die sociale norm voor iedereen bindend is, maar het is wel nuttig daarover na te denken en in dialoog te treden.

4. Stelsels van waarden en normen

Behalve waarden en normen in de strikte zin bestaan er ook min of meer samenhangende stelsels van bepaalde waarden en normen. Ze zijn de uitkomst van de aard van de maatschappelijke ontwikkelingen en andere historische en filosofische processen. Ze zijn verbonden met bepaalde waarden en weerspiegelen tegelijk filosofische en ideologische keuzes. Wie een beschrijving wil geven van waarden en normen in de huidige Belgische samenleving, kan niet om die stelsels heen. Het gaat bijvoorbeeld om de grondslagen van de rechtsstaat, de democratie, en de welvaartsstaat. De vormgeving van die stelsels evolueert mee met de waarden en normen die eraan ten grondslag liggen, maar ook met andere historische (bijvoorbeeld demografische) ontwikkelingen. Zo is de invulling van democratie door de geschiedenis van België sterk veranderd (bijvoorbeeld wie heeft stemrecht; accentverschuivingen directe - indirecte democratie).

We zouden de samenhang tussen waarden, normen en stelsels door het onderstaande schema kunnen voorstellen:

B. Maatschappelijke Oriëntatie

1. Keuzes en definities

Wie zich over de thematiek van waarden en normen buigt, moet erkennen dat er buiten het corpus van de wetgeving - met meer algemeen de Belgische Grondwet en de internationale verdragen inzake mensenrechten - weinig objectief dwingende regels bestaan.

Eenvoudige gedragsregels hebben soms meer impact op het samenleven dan grote principes. Weinigen zullen beleefdheid een hoeksteen van onze samenleving noemen. De invulling van beleefdheid bepaalt echter voor een groot deel de interactie met de mensen die iemand dagelijks kruist, zoals burens of collega's. Juist die 'oppervlakkige' omgangsvormen bepalen of het contact verder evolueert tot een diepere interactie waar later grotere waarden aan bod kunnen komen, dan wel beperkt of onbestaand blijft, waarbij eventuele vooroordelen nog worden versterkt. Dat jongeren bijvoorbeeld een stap opzij zetten op de stoep om doorgang te verlenen aan ouderen kan een positieve instelling bevorderen. Het tegendeel kan, bij herhaling, heel negatieve gevolgen hebben.

Een andere vraag rijst over de omschrijving van waarden en normen. Vooral waarden kunnen niet sluitend worden **gedefinieerd**. De interpretatie van dezelfde 'waarde' kan verschillen van persoon tot persoon en van groep tot groep. Waarden zijn verweven met ideologische, religieuze en filosofische aspecten. Alleen al daarom is elke definitie voor discussie vatbaar. Hierbij moet men niet alleen streven naar zaligmakende principes, maar ook rekening houden met enige ongrijpbaarheid en relativiteit.

2. De cursus Maatschappelijke Oriëntatie

Het is de bedoeling van de Commissie die door de minister werd opgericht om in deze inleidende

tekst de uitgangspunten inzake waarden en normen voor te stellen voor een *cursus Maatschappelijke Oriëntatie* (MO) die de onthaalbureaus aanbieden. De doelgroep van die cursus bestaat uit nieuwkomers in Vlaanderen, en in de toekomst wellicht² ook uit andere groepen, zoals (bepaalde) ouders van schoolgaande kinderen, (bepaalde) werkzoekenden en bedienaars van de eredienst.

Tijdens haar onderzoek informeerde de Commissie zich over het *huidige aanbod maatschappelijke oriëntatie*. Ze kon hierbij rekenen op de medewerking van de onthaalbureaus, die hun werking situeerden, toelichting gaven over hun manier van werken, documentatie ter beschikking stelden en de Commissieleden uitnodigden om een of meer lessen bij te wonen.

Het lijkt ons nuttig om in deze inleiding kort het kader van de maatschappelijke oriëntatie te schetsen steunend op het besluit van de Vlaamse Regering³. De einddoelen van maatschappelijke oriëntatie zijn competentiedoelen die uiteenvallen in kennisdoelen, enerzijds, en vaardigheidsdoelen, anderzijds. Daarnaast is er aandacht voor attitudevorming, die door de korte duur van het traject noodzakelijkerwijs slechts beperkt aan bod komt.

De **kennisdoelen** betreffen de informatie die de deelnemer moet verwerven over onze samenleving en haar basiswaarden. Ze hebben betrekking op tien zogenaamde leeromgevingen⁴. De informatie betreft de bestaande systemen van waarden en normen, de rechten en plichten die eraan gekoppeld zijn en de verschillende instanties die ervoor moeten zorgen dat de waarden en normen worden nageleefd. Mogelijke kennisdoelen per leeromgeving zijn aangegeven in het besluit.

De **vaardigheidsdoelen** zijn rechtstreeks gerelateerd aan de kennisdoelen: "De vaardigheden om met die kennis ook effectief aan de slag te gaan, vormen een belangrijk surplus." Vaardigheden die specifiek worden genoemd zijn informatieverwervende vaardigheden en het herkennen van diversiteit. Die laatste vaardigheid bevat ook het herkennen van verschillen inzake waarden en normen.

De plaats die waarden en normen krijgen in het besluit van de Vlaamse Regering wordt weerspiegeld in de praktijk van maatschappelijke oriëntatie zoals de Commissie die heeft vastgesteld. Hoewel waarden en normen geen prominente aparte plaats krijgen, zijn ze verweven (inclusief) in de behandeling van verschillende leeromgevingen (transversaal) bij de verschillende doelen, evenals in de didactische methodiek. Dat betekent - schijnbaar paradoxaal - dat waarden en normen méér aandacht krijgen dan als ze een apart onderdeel in de cursus zouden vormen. De verankering van waarden en normen in de hele cursus Maatschappelijke Oriëntatie, en zelfs ruimer in het onthaaltraject, maakt dat ze weinig zichtbaar zijn maar wel heel sterk aanwezig.

De Commissie pleit ervoor die **inclusieve en transversale aanpak** te behouden en waar nodig te versterken. Waarden en normen zijn nu eenmaal geen geïsoleerd gegeven, en krijgen pas echt betekenis als ze worden toegepast in de praktijk. De meerwaarde van die bijdrage van de Commissie kan erin bestaan een houvast te bieden bij het integreren van de hier besproken waarden en normen in de verdere ontwikkeling en toepassing van de cursus Maatschappelijke Oriëntatie. Daarbij verdient het aanbeveling om de **methodieken** over het werken rond waarden en normen verder te ontwikkelen. Er is hierover reeds heel wat ervaring in het veld aanwezig die kan worden gebundeld en waarop verder kan worden gebouwd. Het belang van informatie en van dialoog ligt daarbij voor de hand.

Het **informatieve** aspect bij de behandeling van waarden en normen is expliciet opgenomen bij de kennisdoelen van de cursus Maatschappelijke Oriëntatie. Daarbij staan de juridische normen

---

² Zie het regeerakkoord van de huidige Vlaamse Regering en de beleidsnota "Inburgering" van de Vlaamse minister van Inburgering.

³ Het besluit van de Vlaamse Regering van 12 maart 2004 betreffende de richtlijnen voor maatschappelijke oriëntatie en trajectbegeleiding in het kader van het Vlaamse inburgeringsbeleid.

⁴ Leeromgevingen zijn: stad en land; mobiliteit; publieke dienstverlening; tewerkstelling; gezinssituatie; volwassenenonderwijs; gezondheidszorg; wonen; consumptie; vrije tijd.

centraal wegens hun objectief vaststelbare en hun afdwingbare karakter. Daarop volgen de overkoepelende en achterliggende waarden en ten slotte de sociale normen.

Alle inwoners moeten de *wetten* kennen die in België (en/of zijn deelentiteiten) gelden. In principe wordt iedereen verondersteld de wet te kennen, maar in de praktijk geldt dat vooral voor de wetten die men in het dagelijks leven moet respecteren en waarvoor een risico bestaat dat men ze zou overtreden. Wie hier is opgegroeid, is daarover op verschillende manieren geïnformeerd: via de opvoeding thuis, het onderwijs, de media, overheidscommunicatie enzovoort. De personen die hier niet zijn opgegroeid, zijn niet automatisch op de hoogte van sommige wetten en de draagwijdte ervan; ze kunnen er zelfs een verkeerd beeld van hebben omdat ze zijn opgevoed in een ander rechtssysteem. Bovendien hebben ze meestal geen gemakkelijke toegang tot de gebruikelijke communicatiekanalen. Daarom is het uitermate nuttig om hen via een cursus Maatschappelijke Oriëntatie te informeren over de belangrijkste aspecten van de wetgeving die hun dagelijkse leven regelen.

De doelgroepen van de cursus Maatschappelijke Oriëntatie zijn er tevens mee gebaat de *gemeenschappelijke waarden* van de samenleving te kennen. De informatie hierover moet echter gepaard gaan met een bespreking van de wijze waarop men die waarden in het gedrag kan vertalen. Zo niet gaat het nut ervan verloren.

Hoewel de *sociale waarden* minder duidelijk zijn en niet echt afdwingbaar, hebben nieuwkomers behoefte aan informatie hierover. Sociale normen hebben immers een grote impact op het dagelijkse leven en mensen worden dagelijks beoordeeld op hun gedrag met betrekking tot vele kleine, ongeschreven regels. Informatie over sociale normen zal de nieuwkomer inzicht geven in het gedrag van zijn medemensen en in hun reacties op zijn/haar eigen gedrag.

De beslissing welke sociale normen (buiten de juridische) iemand wel of niet naleeft, wordt door allerlei factoren bepaald. Er bestaat uiteraard in deze maatschappij een ruime keuzevrijheid die veel beslissingen van de persoon laat afhangen. Bij die beslissing moet men zich echter ook laten leiden door het inzicht dat *sommige sociale normen* in deze maatschappij als *heel belangrijk* worden ervaren (denk aan het voorbeeld van het niet-eten van hondenvlees). Het behoort mede tot de opdracht van een cursus Maatschappelijke Oriëntatie om inzicht bij te brengen over de belangrijkste sociale normen in deze samenleving, zodat de betrokkenen met volledige kennis van zaken hun keuze kunnen maken.

Zo behoort het tot de (recent ontwikkelde) sociale normen dat jongens en meisjes zo veel mogelijk gemengd worden opgevoed, dat ze vergelijkbare keuzes kunnen maken voor hun beroepsleven, en dat ze hun levenspartner volkomen vrij kunnen kiezen. Een dergelijke norm is vrij nieuw voor mensen die uit een traditionele samenleving komen. Ook bestaat er in onze maatschappij een tendens om zo weinig mogelijk voor de eigen godsdienst uit te komen in het openbare leven. Zo is het ook een sociale norm geworden dat men de kinderen zeer jong (vanaf drie tot vier jaar) naar de kleuterklas stuurt. Hoewel men de volledige naleving van die normen niet kan opdringen, is het toch gewenst dat de betrokkenen zich ernstig de vraag te stellen of dat in deze samenleving ook voor hen niet een meerwaarde kan bieden, en of ze eventueel belangrijke motieven hebben om ervan af te wijken.

Uit de vorige alinea's, maar vooral uit de behandeling van de sociale normen, blijkt duidelijk dat men, naast aan het informatieve aspect, ook veel belang moet hechten aan de **dialog**. De aansporing daartoe is impliciet aanwezig in het besluit van de Vlaamse Regering (meer bepaald onder het vaardigheidsdoel herkennen van diversiteit), en maakt nu al deel uit van de praktijk van de cursus Maatschappelijke Oriëntatie. De dialoog, tussen cursisten onderling en met hun lesgevers, soms ook met externen, staat toe de betekenis van waarden en normen, de relativiteit, de (absolute) grenzen, de samenhang en ook de interne tegenstellingen ervan te verkennen. Gezien de complexiteit van deze materie, die hierboven afdoende werd uiteengezet, is dat een *conditio sine qua non* voor de behandeling van waarden en normen. Bovendien biedt die methodiek de gelegenheid om waarden als openheid en respect in de praktijk toe te passen.

3. De brede samenleving

De aandacht voor waarden en normen in de cursus Maatschappelijke Oriëntatie moet gepaard gaan met het verschaffen van inzichten in de wijze waarop ze functioneren in de samenleving. De inburgering zou veel aan geloofwaardigheid inboeten bij de doelgroepen als een nieuwkomer te horen krijgt dat openheid en respect een gemeenschappelijke basiswaarde zijn, maar in zijn dagelijkse leven geconfronteerd wordt met xenofobie, racisme en discriminatie. Overigens spreekt het vanzelf dat men die ontsporingen steeds actief moet bestrijden.

Het omschrijven van gemeenschappelijke waarden zou voor iedereen een richtinggevend lichtbaken moeten zijn. Als bij de inburgering het bestaan van die gemeenschappelijke waarden wordt belicht, zouden allochtonen er zich met meer overtuiging voor inzetten, zeker als ook de autochtonen door hun gedrag bewijzen dat zij die kernwaarden en normen ten volle beleven. Het is daarom wenselijk dat het eerbiedigen van die waarden en normen in de brede samenleving wordt gepropageerd.

C. Indeling van het rapport

Dit rapport vertrekt van enkele onwrikbare uitgangspunten, namelijk de internationaal erkende mensenrechten en het politiek-institutionele kader van België zoals vastgelegd in de Grondwet. Specifiek bespreekt het rapport vijf hoofdwaarden en drie brede stelsels van waarden en normen.

De **hoofdwaarden** die worden beklemtoond zijn: *vrijheid, gelijkheid, solidariteit, respect en burgerschap*, telkens in een heel ruime zin. Elke hoofdwaarde wordt kort en algemeen omschreven. Daarna worden respectievelijk de voornaamste juridische normen besproken die ermee samenhangen, alsook de sociale normen die ze aanvullen maar soms ook relativeren. Ten slotte geven we enkele mogelijke aandachtspunten mee, zowel voor de cursus Maatschappelijke Oriëntatie als voor de brede samenleving.

Als **stelsels van waarden en normen** worden de grondslagen van de *democratie*, de *democratische rechtsstaat* en het *pluralisme* besproken. Die worden telkens omschreven en gesitueerd in samenhang met de eerder besproken waarden. Ook hier worden respectievelijk de voornaamste juridische normen besproken die ermee samenhangen, en de sociale normen die ze aanvullen of relativeren. Ten slotte geeft de Commissie ook hier een voorzet van mogelijke aandachtspunten mee voor de cursus Maatschappelijke Oriëntatie en voor de brede samenleving.

Tot slot wil de Commissie nogmaals benadrukken dat men dit werkstuk onmogelijk als exhaustief kan beschouwen. Dit werk moet na verloop van tijd worden geëvalueerd en, indien nodig, aangepast. We hopen in elk geval dat het in de tussentijd een nuttig werkinstrument kan zijn.

D. Vijf hoofdwaarden

De vijf beklemtoonde hoofdwaarden zijn: de vrijheid, de gelijkheid, de solidariteit, het respect en het burgerschap.

1. De vrijheid

De voornaamste eigenschap van de mens is een bijzonder soort denkvermogen dat hem toelaat

over een *zelfbewustzijn* te beschikken. Dat houdt in dat hij in staat is zich een beeld te vormen van zichzelf in verleden, heden en toekomst. Door zijn blik op het verleden kan hij een inzicht krijgen in zijn mogelijkheden en verlangens; door zijn beeld van de toekomst kan hij zich doeleinden voorstellen en de middelen in gang zetten om die te bereiken. Dat betekent dat hij zichzelf kan bepalen en zelfstandig kan handelen. Die mogelijkheid tot zelfbepaling, zelfstandigheid of **autonomie** is datgene waardoor de mens zich ten gronde van alle andere levende wezens onderscheidt.

Uit dat besef is langzamerhand de overtuiging gegroeid dat de mens niet alleen de *mogelijkheid* heeft tot autonomie, maar dat autonomie ook de belangrijkste *opgave* is van zijn bestaan. Die zelfbepaling werd in de vroegere maatschappijen nog verregaand beperkt. Het instituut slavernij schakelde die autonomie voor veel mensen zelfs grotendeels uit en ook andere maatschappelijke structuren en machtsverhoudingen legden het zelfbeschikkingsrecht aan banden.

Binnen de belangrijkste filosofische en godsdienstige stromingen werd echter steeds sterker beklemtoond dat de mens *verantwoordelijk* is voor zijn daden, dat hij zelf kiest voor het goede of het kwade. Maar hoe zou hij verantwoordelijk kunnen zijn voor zijn daden als hij daarover niet *zelfstandig* had beslist? Zonder een minimum aan zelfbepaling of **vrijheid** is er geen verantwoordelijkheid.

Mede door het feit dat de mens in de loop van de eeuwen steeds meer de kans kreeg om zichzelf te ontwikkelen, werden zijn mogelijkheden tot zelfbepaling uitgebreider en werd het streven naar vrijheid sterker beklemtoond.

Vooraf in de eeuw van de verlichting, de 18de eeuw, werd door verschillende denkers beklemtoond dat onze autonomie of vrijheid niet alleen betrekking heeft op het kiezen voor goede of slechte daden, maar ook gaat over het onafhankelijk zijn van de willekeur van andere mensen, en vooral, en in de eerste plaats, geldt voor het gebruik van ons verstand. We kunnen wel van anderen leren of ons door anderen iets laten opdringen, maar dat is alleen echt menselijk als we daar zelf voor kiezen. Ook de doelen die we voor onszelf stellen en de handelingen die we uitvoeren om die doelen te realiseren, zijn uiteindelijk onze eigen keuze en we zijn er dan ook zelf verantwoordelijk en aansprakelijk voor. (Dat geldt uiteraard niet voor minderjarigen die nog niet over alle geestesvermogens beschikken en voor wilsonbekwamen die er door verstandelijk tekort niet (meer) over beschikken.)

Onvrijheid wordt veroorzaakt door alle factoren die ons beletten om onze zelfbepaling te realiseren. Sommige van die beperkingen zijn onvermijdelijk: we zijn in onze mogelijkheden begrensd door de natuurwetten en ook het goed functioneren van de maatschappij veronderstelt dat we maatschappelijke regels aanvaarden. In een maatschappij die de vrijheid respecteert, moet echter elke inperking van het zelfbeschikkingsrecht van de mens op redelijke gronden zijn gebaseerd en op wettelijke wijze tot stand zijn gekomen.

a. Opinievrijheid

Wegens het feit dat de zelfbepaling haar oorsprong vindt in de bijzondere eigenschap van ons denken die het zelfbewustzijn mogelijk maakt, is het zelfbeschikkingsrecht in de eerste plaats van toepassing op het denken zelf, *op het gebruik van het verstand*. We hebben het recht en zelfs de plicht alleen iets voor waar of onwaar aan te nemen als wij zelf hebben ingezien dat er voldoende redenen voor bestaan. Dat inzicht kan wel het gevolg zijn van het feit dat we beseffen dat we bepaalde zaken op het gezag van anderen (deskundigen) moeten aannemen, maar dat dit zo is, moeten we na ernstig nadenken hebben ingezien. "We moeten de *moed* hebben om zelf na te denken", zegt Kant, "en we hebben ook het onvervreembare *recht* om zelf na te denken. Dat recht is de *vrijheid van denken* of de opinievrijheid."

Het is in strijd met de waardigheid van de mens, en dus uiteraard ook met de mensenrechten,

om die opinievrijheid aan te tasten. Zo'n aantasting doet zich voor als men een persoon ertoe brengt een mening te aanvaarden onder dwang (bijvoorbeeld dreiging met geweld, gevangenis of broodroof), onder *emotionele druk* (bijvoorbeeld "als je dit niet aanvaardt, hou je niet van me"), of met een *onverantwoord gezagsargument* (bijvoorbeeld "je moet dit geloven omdat ik je vader ben"). Een verantwoord gezagsargument zou bijvoorbeeld een consensus van deskundigen over een wetenschappelijk vraagstuk zijn.

Het recht op opinievrijheid is niet strijdig met het feit dat ouders aan nog niet wilsbekwame kinderen bepaalde meningen voorhouden als waar. Ouders hebben echter niet meer dat recht *zodra die kinderen in staat zijn zelfstandig te denken*. In dat geval zou het opdringen van de eigen opinie erop neerkomen dat ze hun eigen kinderen niet erkennen als volwaardige personen die tot zelfbepaling geroepen zijn, wat een aantasting zou vormen van hun menselijke waardigheid.

b. Godsdienstvrijheid

De vrijheid van denken komt op een bijzondere wijze tot uiting in de godsdienstvrijheid. Lange tijd heeft men in veel culturen gedacht dat de eigen godsdienst absolute waarheidswaarde had. Daaruit leidde men af dat het loochenen van die waarheid neerkwam op het aanvaarden van de onwaarheid of de leugen. De leugen werd beschouwd als een kwaad en aangezien het kwaad niet dezelfde rechten heeft als het goede, vond men dat de leugen (namelijk de andere godsdienst of het ongelof) geen rechten had.

Deze opvatting, die de godsdienstvrijheid loochende, was gebaseerd op twee vergissingen. Zelfs als iemand in de leugen leeft, is het strijdig met de menselijke waardigheid hem door middel van dwang een andere mening op te leggen: alleen redelijke argumentatie houdt rekening met zijn zelfbeschikkingsrecht. Aangezien er zeer uiteenlopende godsdienstige opvattingen bestaan, is het duidelijk dat wat de godsdienstige waarheid is, zich niet met een duidelijke evidentie opdringt. Anders zouden alle verstandige en ethisch hoogstaande mensen tot hetzelfde inzicht komen. Het idee dat alleen de eigen godsdienstige waarheid rechten heeft, kan dus niet worden gefundeerd.

Zoals in het geval van opinies in het algemeen geldt ook hier dat men aan onmondige kinderen de eigen godsdienstige opvattingen mag voorhouden, maar dat ze het recht hebben op hun eigen keuzes zodra ze zelfstandig kunnen denken.

Kortom, eenieder heeft het recht vrij zijn geloofsovertuiging te belijden, van geloofsovertuiging te veranderen of zich tot geen enkele geloofsovertuiging te bekennen. Niemand heeft het recht zijn geloofsovertuiging aan andere personen tegen hun wil op te dringen. Ook kinderen die in staat zijn hun eigen mening te vormen, hebben daartoe het recht in alle aangelegenheden die hen betreffen, waarbij aan hun mening passend belang moet worden gehecht in overeenstemming met hun leeftijd en rijpheid.

c. Vrijheid van meningsuiting

Uit de vrijheid van opinie en van godsdienst volgt ook de *vrijheid die opinie* te uiten. Aangezien opinies niet onder dwang tot stand mogen komen, kunnen ze alleen op verantwoorde wijze ontstaan door het *eigen nadenken* en door het zelfstandig *beoordelen van de opinies van anderen*. In een maatschappij kunnen de waardevolle opinies alleen aan het licht komen als alle personen die naar de waarheid zoeken hun resultaten vrij kunnen voorleggen aan de kritische beoordeling door anderen.

De *vrijheid van meningsuiting* is een recht van elke persoon. Dat recht is gebaseerd op *het zelfbeschikkingsrecht* (vrijheid van denken) en op de *gelijkheid*, die de mening van iedere persoon dezelfde rechten toekent. Die mening mag echter wel met redelijke middelen op haar waarde worden getoetst. Anderen hebben dus de vrijheid er kritiek op te uiten. Dat moet echter gebeu-

ren in dialoog, zonder dwang.

De *vrijheid van meningsuiting* kan evenwel worden **beperkt**. Uit het gelijkheidsbeginsel (zie verder) volgt immers dat het zelfbeschikkingsrecht van iedere mens dat van een ander niet mag aantasten. Er zijn dus *handelingen* die door de maatschappij kunnen worden verboden als ze de rechten van individuen of van de gemeenschap in het gedrang brengen, bijvoorbeeld misdaden. Als *meningsuitingen* de vrijheid of het recht op geluk van medeburgers zouden aantasten, dan kunnen ze om die reden worden verboden. Daartoe behoren onder meer directe aansporingen tot misdaden die werkelijk een kans op succes hebben en het uitspreken van laster over personen, waardoor die personen daadwerkelijk schade ondervinden.

Er bestaat echter een grijze zone van meningsuitingen die niet direct tot misdaden leiden, maar die op lange termijn schadelijke gevolgen kunnen hebben voor de maatschappij. Hier is het niet duidelijk of de waarde van de vrije meningsuiting hoger moet worden ingeschat dan het eventuele nadeel dat die meningsuiting zou kunnen teweegbrengen. Daarover moet de wetgever en in voorkomend geval de rechter zich uitspreken.

In België zijn er enkele belangrijke voorbeelden van verbodsbepalingen in dat verband: de wetgeving inzake negationisme en de Antiracisme- en Antidiscriminatiewet. Het is verboden het bestaan van de massamoorden in de uitroeiingskampen onder het nazisme te loochenen en het is verboden aan te zetten tot racisme en discriminatie (zie onder gelijkheid).

Concreet komt de *waarde van vrijheid* erop neer dat zowel de *mensenrechten* als de *wet* verbieden de vrijheid van een medemens in het gedrang te brengen op het gebied van de keuze van godsdienst, wereldbeschouwing, beroepskeuze, keuze van een levenspartner en alle handelingen die door de wet zijn toegestaan. Het is de plicht van de ouders hun kinderen zo op te voeden dat ze bij hun meerderjarigheid al die keuzes zelfstandig kunnen maken. Ook de vrijheid van vereniging of vergadering en de persvrijheid behoren tot de fundamentele vrijheden.

2. De gelijkheid

a. Basisnormen

Het feit dat het recht op autonomie of vrijheid gebaseerd is op een *wezenskenmerk* van ieder mens, namelijk zijn zelfbewustzijn, heeft tot gevolg dat alle menselijke individuen in dezelfde mate op dat recht aanspraak kunnen maken omdat ze over hetzelfde wezenskenmerk beschikken. In die zin zijn alle mensen dus gelijk. Als iedereen verder het recht heeft zijn eigen doelstellingen te bepalen en na te streven, dan heeft iedereen dat recht in dezelfde mate. Dat kan alleen worden ingeperkt door het gelijke recht van de anderen.

Het beginsel van gelijkheid en van niet-discriminatie is daarom een van de meest fundamentele beginselen van ons rechtsbestel. Dat beginsel vereist niet alleen dat de wet op eenieder op gelijke wijze wordt toegepast, maar ook dat de wet zelf geen verschillen in behandeling mag bevatten die discriminerend zijn omdat ze steunen op een grond die niet pertinent is voor het desbetreffende recht. Eenieder die zich in een gelijke toestand bevindt, moet door de wet op dezelfde manier worden behandeld en wie zich in een relevant verschillende toestand bevindt, moet verschillend worden behandeld.

In België moet het Arbitragehof (het Belgische grondwettelijke hof) nagaan of wetskrachtige bepalingen al dan niet stroken met het grondwettelijke beginsel van gelijkheid en niet-discriminatie. Daartoe gaat het na of het voorgelegde verschil in behandeling een wettig doel nastreeft, of het relevant is - dat wil zeggen of het passend en geschikt is om het na te streven doel te bereiken-, en of er een evenredige verhouding is tussen het aangewende middel en het daarmee beoogde doel. Welke ook de grond is waarop een door een wet of door een decreet ingevoerd verschil in behandeling steunt, het moet in redelijkheid verantwoord zijn. Zo niet zal het Arbitra-

gehof de desbetreffende bepaling vernietigen of strijdig verklaren met het beginsel van gelijkheid en niet-discriminatie. Bij de lagere rechtsnomen kunnen de bepalingen eveneens worden vernietigd door de Raad van State of buiten toepassing worden verklaard door de gewone rechtbanken en hoven, onder toezicht van het Hof van Cassatie, als ze in strijd zijn met het beginsel van gelijkheid en niet-discriminatie.

Bij de toepassing van dat beginsel zijn de Belgische rechtscolleges bijzonder aandachtig voor verschillen in behandeling die steunen op gronden zoals het ras, de etnische afkomst, het geslacht, de godsdienst, de taal, de politieke overtuiging, die uitdrukkelijk vermeld staan in mensenrechtenverdragen waarbij België partij is. Recentelijk is er ook meer aandacht voor gronden zoals leeftijd, handicap en seksuele geaardheid.

b. Belangrijke regelgeving

België is onder meer partij bij het *Rassendiscriminatieverdrag* dat elke vorm van onderscheid, uitsluiting, beperking of voorkeur op grond van ras, huidskleur, afkomst of nationale of etnische afstamming verbiedt. Dat verdrag tast evenwel geen bepalingen aan die betrekking hebben op nationaliteit, staatsburgerschap of naturalisatie. Het is niet alleen van toepassing op alle burgerrechten en economische, sociale en culturele rechten, maar ook op het recht van toegang tot elke plaats of dienst, bestemd voor gebruik door het publiek, zoals vervoermiddelen, hotels, restaurants, cafés, theaters en parken.

Ter uitvoering van dat verdrag werd in 1981 een *Antiracismewet* aangenomen die onder meer de volgende misdrijven strafbaar stelt: het in het openbaar aanzetten tot rassendiscriminatie, haat of geweld; het bedrijven van rassendiscriminatie bij het aanbieden van goederen of diensten en het behoren tot of meewerken aan groepen die openlijk en herhaaldelijk rassendiscriminatie bedrijven. Het bij de wet van 1993 opgerichte Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding is bevoegd om in desbetreffende geschillen in rechte op te treden.

Bovendien werd er in 2003 een *Antidiscriminatiewet* aangenomen die ook discriminaties verbiedt (strafrechtelijk en burgerrechtelijk) tussen private personen onderling, zoals in het domein van de arbeidsrelaties en van de toegang tot elke economische, sociale, culturele of politieke activiteit die toegankelijk is voor het publiek. Deze wet is van toepassing op om het even welke grond die voor het verschil in behandeling in kwestie niet objectief en redelijkerwijze wordt verantwoord.

c. Concrete toepassingen

In alle domeinen waarin de overheid regelgevend is opgetreden, is het verboden personen te discrimineren op welke grond dan ook. De toegenomen aanwezigheid in België van personen van buitenlandse afkomst heeft de aandacht voor problemen van discriminatie vanwege etnische afkomst, geslacht, godsdienst of seksuele geaardheid aangescherpt.

Ongeacht hun etnische afkomst hebben jongeren recht op kwaliteitsvol onderwijs en op toegang tot de arbeidsmarkt. Beide ouders dragen de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de opvoeding en de ontwikkeling van hun kinderen. Het is hun plicht hun kinderen in hun studies te stimuleren. Bij het rekruteren van arbeidskrachten mogen private werkgevers - al evenmin als de overheid - geen kandidaten uitsluiten om redenen - zoals etnische afkomst - die geen verband houden met de vereiste kwalificaties voor de betrekking in kwestie. Hetzelfde geldt voor het verhuren of verkopen van woningen of bij het verlenen van toegang tot horecabedrijven.

De vrouw is gelijkwaardig aan de man en heeft dan ook dezelfde rechten als de man. Gewoontes en tradities - al dan niet gebaseerd op een godsdienstige overtuiging - kunnen niet worden ingeroepen om aan de vrouw - binnen of buiten het huwelijk - minder rechten toe te kennen dan aan de man. Voor zover het niet gaat om onderscheiden die - in het bijzonder ter bescherming

van zwangerschap en moederschap - rechtstreeks voortvloeien uit fysieke verschillen tussen man en vrouw, komt elk recht dat aan personen van het mannelijke geslacht toekomt, eveneens toe aan personen van het vrouwelijke geslacht en omgekeerd. Meisjes en jongens moeten dezelfde ontplooiingskansen krijgen.

Ongeacht de opvattingen die personen, onder meer op grond van hun godsdienstige overtuiging, kunnen hebben over homoseksuele betrekkingen, is discriminatie van personen op grond van hun seksuele geaardheid verboden. Daarenboven kunnen in België sinds 2003 ook personen van hetzelfde geslacht met elkaar huwen.

3. De solidariteit

Zoals de waarden vrijheid en gelijkheid is ook de waarde solidariteit gebaseerd op een wezenskenmerk van de mens: de mens is immers een sociaal wezen. Hij kan alleen ontstaan, groeien en zich in stand houden in interactie met medemensen. Zoals de andere waarden heeft ook die zich in de loop van de geschiedenis van de culturen verder ontwikkeld. Aanvankelijk bestond er alleen solidariteit met de onmiddellijke familie-, clan- of stamgenoten: de term naastenliefde, liefde voor de naaste, de meest nabije, drukte dat goed uit. Bij de vorming van de vroegstatische samenleving, bijvoorbeeld koninkrijken, waarin meer complexe relaties ontstonden tussen een groot aantal mensen, werd dat gevoel van verbondenheid stilaan omvangrijker en dieper.

Al in het eerste millennium v.C. was het besef van identificatie (het zich verbonden en één voelen) met een groot aantal medemensen ruim verspreid. Het kreeg een formulering die men de *Gulden Regel* noemt en die men voor het eerst bij Confucius vindt (China, ca 500 v.C.): *“Doe een ander niet aan wat je niet zou willen dat die andere jou aandoet”*. Men vindt die regel in de meeste grote godsdiensten en daar ontstaat ook de tendens om ze in principe op alle mensen toe te passen.

Dat besef van verbondenheid, van identificatie met de medemens bestaat erin dat men elkaar als gelijke beschouwt en bovendien dat men de andere *waar nodig te hulp komt*. De positieve vorm van de Gulden Regel (die het evangelie van Lucas aan Jezus toeschrijft) luidt immers: *“Doe voor een ander wat je zou willen dat die andere voor jou doet”*, en een hadith van de profeet Mohammed luidt als volgt: *“Niemand van u is gelovig als hij niet voor zijn broeder verkiest wat hij voor zichzelf verkiest”*. Onder invloed van de ideeën van de verlichting heeft de Franse Republiek de drie basiswaarden verenigd in de leuze *“liberté, égalité, fraternité”*: *“vrijheid, gelijkheid, broederlijkheid”*.

Een tweede aspect van de solidariteit bestaat erin dat men meeleeft met het lijden van de medemens en hem bijstaat in het nastreven van het geluk. Het spreekt ook vanzelf dat uit de waarden van solidariteit en gelijkheid de eis van rechtvaardigheid onmiddellijk voortvloeit.

a. Juridische normen

Rechtvaardigheid en solidariteit hebben een wettelijke grondslag gekregen in België in de vorm van de **sociale wetgeving**. Die zorgt ervoor dat er een voortdurende interactie ontstaat tussen de mensen die gezond zijn en werk hebben, en de mensen die wegens ziekte, werkloosheid of leeftijd niet kunnen werken. Op die wijze worden sociale grondrechten gegarandeerd: recht op bestaanszekerheid, onderwijs, rechtsbijstand; ziekteverzekering en andere vormen van verplichte verzekering (bijvoorbeeld autoverzekering); vormen van verplichte bijstand: ouders tegenover kinderen en omgekeerd.

Er wordt ook naar solidariteit gestreefd onder de verschillende regio's of met landen die economisch minder welvarend zijn. Zo zetten zowel de overheid als niet-gouvernementele organisaties, gedragen door burgers, zich in voor ontwikkelingssamenwerking.

b. Sociale normen

Solidariteit betekent dat mensen zich met elkaar verbonden voelen en op basis daarvan bereid zijn om met elkaar te delen. Solidariteit is gebaseerd op een idee van **gelijkwaardigheid** en **rechtvaardigheid**: alle mensen zijn principieel gelijkwaardig. Maar in de realiteit hebben velen te maken met ongelijke uitgangspunten, ongelijke rechten en ongelijke kansen. Uit die onrechtvaardige verdeling vloeit een morele plicht tot solidariteit voort. Dat betekent dat mensen spontaan voor elkaar inspringen en dat mensen vrijwillig initiatieven steunen die streven naar gelijkheid en herverdeling.

De *concrete beleving* van solidariteit, in de mate waarin ze het strikt wettelijke kader overstijgt, kan ons soms voor *gewetensproblemen* stellen. De **wettelijk** voorgeschreven solidariteit is *onpartijdig*: iedereen kan ervan genieten en draagt ertoe bij op grond van objectieve criteria, los van persoonlijke voorkeur.

Die onpartijdigheid is in het gewone **sociale leven** echter niet evident. Als uw zoontje in het kanaal valt en ook het zoontje van de buurman, dan zou de onpartijdige solidariteit vragen dat u eerst het jongetje redt dat het minst goed kan zwemmen. De meeste mensen zullen het echter normaal vinden eerst hun eigen zoontje te redden en daarna pas dat van de buurman. Een zekere partijdigheid voor degenen die ons het meest nabij zijn, is niet verkeerd, maar het is wel in strijd met de algemene norm van solidariteit als u *alleen* voor uw eigen zoontje zorgt.

Zo ontstaat de vraag wie bij voorrang recht heeft op onze solidariteit. Het is nuttig over dat probleem een ernstige **dialog** te voeren. Hierbij moet men met de onderstaande overwegingen rekening houden.

- 1° Het lijkt zinvol een bijzondere solidariteit te vertonen tegenover de nauwste familieleden en vrienden.
- 2° Ook de mensen met wie men via het werk of andere samenwerkingsvormen hechte betrekkingen heeft of gemeenschappelijke belangen (bijvoorbeeld samen in een bedrijf, dezelfde ziekte of handicap) komen in aanmerking.
- 3° In een bredere kring moet de solidariteit ook uitgaan naar degenen met wie men door de wettelijke instellingen (sociale zekerheid, gemeente, regio, staat) een objectieve band heeft: de medeburgers.
- 4° Ook degenen met wie men zich door levensbeschouwing of godsdienst verbonden voelt, kunnen op solidariteit rekenen.
- 5° Uiteindelijk mag men ook solidariteit voelen met het land of het volk waarvan men afkomstig is. Het zou echter niet zinvol zijn de solidariteit op grond van nationale afstamming de overhand te laten hebben boven de solidariteit met de mensen *met wie men echt samenleeft, samenwerkt* en met wie men *objectief* via bijdragen, belastingen en uitkeringen verbonden is.

Kortom, is solidariteit onder burgers die echt met elkaar samenleven niet belangrijker dan solidariteit op grond van loutere afstamming of nationaliteit? Het is nuttig de dialoog te stimuleren over die steeds ruimere kringen van solidariteit en over de motivering en het onderlinge belang ervan. Bij dat alles moeten we echter beklemtonen dat *alle mensen*, waar ook ter wereld, onze broeders en zusters zijn en dat personen die in een noodtoestand verkeren op een bijzondere wijze recht hebben op onze solidariteit.

c. Knelpunten

Hoewel veel aspecten van de solidariteit binnen het land wettelijk zijn geregeld, hoort men toch allerlei vormen van kritiek op de **praktische uitwerking** ervan. Het belastingsysteem staat onder druk omdat belastingontduiking in België wijd verspreid lijkt te zijn en het systeem van sociale zekerheid wordt in het gedrang gebracht door andere vormen van ontduiking zoals zwartwerk. Het kan niet de bedoeling zijn dat nieuwkomers die misbruiken overnemen. Dergelijke ontspo-

ringen mogen niet worden geduld.

Ook de **overheid** gedraagt zich niet altijd in overeenstemming met de waarden die ze zelf aanprijst. De norm voor ontwikkelingssamenwerking die België in principe heeft onderschreven, namelijk 0,7% van het bruto nationaal product (BNP), werd in de praktijk nog nooit gehaald. En ook op het Europese vlak maken onze landen zich schuldig aan vormen van protectionisme en andere handelspraktijken die voor de arme landen nadelig zijn. Het is het recht van alle burgers, allochtonen en autochtonen, hierop kritiek uit te oefenen.

Ten slotte is er een vorm van solidariteit die pas tijdens de laatste decennia sterk naar voren is gekomen, namelijk de zorg voor het **lijden van dieren**. Zowel de westerse als de meeste niet-westerse culturen hebben eeuwenlang het onderscheid tussen mens en dier zo sterk beklemtoond dat de bekommering voor het lijden en het welzijn van dieren volkomen afwezig bleef. Hoewel al in het Oude Egypte (ca. 1000 v.C.) normen bestonden tegen het mishandelen van dieren, hebben de latere culturen en godsdiensten daar weinig of geen aandacht aan besteed. Voor de meeste westerlingen is die bekommering nog zeer nieuw (denk aan de stierengevechten in Spanje en de misbruiken in slachthuizen bij ons) en bij allochtonen kan dat bijzonder bevreemdend overkomen. Toch houdt de waarde van solidariteit in dat men bezorgd is om het *lijden van anderen*. Nu het steeds duidelijker wordt dat dieren kunnen lijden, moeten ook zij op onze solidariteit kunnen rekenen. Het is nuttig ook hierover tot een dialoog te komen.

4. Het respect

Zoals al herhaaldelijk is vermeld, is de mens gekenmerkt door wat men zijn *rede* noemt: die vorm van denken die hem de mogelijkheid biedt tot zelfbewustzijn en tot het herkennen van zichzelf met een verleden en de mogelijkheid tot het stellen van doelen voor de toekomst. Hieruit volgt zijn *zelfbeschikkingsrecht* of vrijheid, zijn *gelijkheid* met allen die datzelfde vermogen hebben en zijn solidariteit met degenen die samen met hem/haar die waarden kunnen realiseren.

Die *waarden*, die tevens onaantastbare *rechten* zijn, worden vaak samengevat in een begrip dat men als karakteristiek voor de mens beschouwt: **de menselijke waardigheid**. Het begrip waardigheid verwijst daarbij naar een eigenschap waardoor hij **respect** of eerbied verdient, het verwijst ook naar een zekere onaantastbaarheid.

In de loop der eeuwen is men ertoe gekomen dat respect, die eis van onaantastbaarheid, vooral toe te passen op de eigen *vrijheid* of het zelfbeschikkingsrecht (wat het recht op leven inhoudt), *gelijkheid* (d.w.z. gelijkwaardigheid) met andere mensen, en het recht op *solidariteit* (d.w.z. steun in het nastreven van geluk en het vermijden van lijden). Aangezien die *waardigheid* aan ieder mens toekomt, gaat het recht op respect hier gepaard met een *plicht tot respect*.

Dieren beschikken daarentegen niet over zelfbewustzijn en kunnen dus geen deel hebben aan het *zelfbeschikkingsrecht* en *de gelijkheid*, en aan het respect dat daarmee samenhangt. Hun vermogen tot welzijn en lijden roept ons evenwel op tot *solidariteit* en in die zin komt hen een bescherming toe die **respect** verdient en dus ook een zekere waardigheid, zij het verschillend van de menselijke. Men is ook respect verschuldigd aan de natuur en al het positieve wat de mens heeft voortgebracht (bijvoorbeeld artistieke scheppingen) uit respect voor de vorige en volgende generaties en volgens sommigen ook op grond van hun intrinsieke waarde.

Knelpunten

Het respect voor de medemens heeft in de eerste plaats betrekking op de basiswaarden en -rechten die alle mensen als mens gemeenschappelijk hebben. De mens is echter een wezen dat zichzelf bepaalt en die zelfbepaling kan tot uiteenlopende keuzes in het leven aanleiding geven. Mensen worden tevens mede bepaald door de cultuur waarin ze zijn opgegroeid en ook daardoor kunnen ze van andere mensen verschillen. Ten slotte zijn er ook beperkte fysieke verschillen op

te merken, die kunnen samenhangen met een gemeenschappelijke biologische afstamming (zoals de huidskleur of de vorm van de ogen).

Uit die overwegingen volgt dat het respect voor de waardigheid van de mens ook is vereist met betrekking tot de **verschillen** die mensen vertonen, bijvoorbeeld op basis van hun biologische afstamming, culturele opleiding, en persoonlijke ontwikkeling (met uitzondering van de verschillen waardoor ze handelen in strijd met de wetten of de mensenrechten).

Hoewel **slavernij** als instituut in principe niet meer bestaat, zijn er nog vormen van onderdrukking van de mens, zelfs van kinderen, die heel dicht staan bij wat men traditioneel slavernij noemde: het feit dat iemand in zijn handelen volledig wordt bepaald door een ander en van elke zelfstandigheid wordt beroofd. Elke vorm van slavernij (ook schuldslavernij, die men door schulden op zich geladen heeft) is volkomen in strijd met het respect dat ieder mens als mens verdient, dus in strijd met de menselijke waardigheid. Iedereen heeft de plicht elke vorm van slavernij aan te klagen.

Racisme is een andere verderfelijke vorm van schending van de menselijke waardigheid. Vele eeuwen lang werd slavenhandel gelegitimeerd door racisme. Racisme bestaat erin dat men mensen als minderwaardig (soms als meerderwaardig) beschouwt op grond van echte of denkbeeldige biologische kenmerken die ze op basis van hun afstamming gemeenschappelijk zouden hebben. Racisme berust niet op een wetenschappelijke basis. Zogenaamd raciale kenmerken hebben geen maatschappelijk belang en mogen tot geen enkel onderscheid in rechten aanleiding geven. Racisme is echter ook op *morele gronden* verwerpelijk omdat het strijdig is met het respect voor de menselijke waardigheid en afbreuk doet aan de fundamentele rechten van vrijheid, gelijkheid en solidariteit die ieder in dezelfde mate toekomen.

Xenofobie of vreemdelingenhaat bestaat erin dat men vijandigheid, geen respect of een geringere mate van respect vertoont tegenover mensen op grond van het feit dat ze op basis van nationale afkomst, cultuur, godsdienst of andere factoren als verschillend worden beschouwd van de groep waartoe men zelf meent te behoren. Xenofobie kan gebaseerd zijn op angst, op gevoelens van meerderwaardigheid, verwant met het racisme. Vreemdelingenhaat kan echter ook voortkomen uit de onverantwoorde veralgemening van foutieve gedragingen die men bij enkele leden van een groep heeft menen vast te stellen. Xenofobie is wetenschappelijk fout omdat de veralgemeningen meestal ongegrond zijn en vervormd door vooroordelen. Bovendien is xenofobie immoreel omdat ze tot gevolg heeft dat men de grote meerderheid van de vreemden het respect ontzegt waarop ze wegens hun menselijke waardigheid recht hebben.

De principiële afwijzing van xenofobie sluit echter niet uit dat men *kritiek* mag uitoefenen op bepaalde houdingen en gedragingen van sommige mensen uit bepaalde groepen als men het bestaan en het ongewenste karakter ervan duidelijk kan aantonen. Het ontkennen of goedpraten van (collectieve) verkeerde handelingen van mensen van de eigen groep draagt niet bij tot de strijd tegen xenofobie. Elke aanzet tot racisme of tot xenofobie wordt, zoals al is beschreven in het hoofdstuk gelijkheid, door de wet beteugeld.

De waarde van respect houdt, vanuit een *positief oogpunt*, in dat men een waarderende belangstelling vertoont voor de aspecten waarin anderen van ons verschillen wat betreft individuele en cultureel bepaalde voorkeur voor bepaalde levensvormen. Dat kan onder meer betrekking hebben op eetcultuur, kleding, wijze van feestvieren, omgangsvormen, rituelen bij geboorte, huwelijk en overlijden.

Het respect voor die verschillen kan onder druk komen te staan als sommigen bepaalde gebruiken als hinderlijk ervaren. Zo was er een periode waarin privéslachtingen veel ongenoegen veroorzaakten; ook lawaai tijdens bepaalde feesten en het gedrag van jongeren kunnen als storend worden ervaren. Die problemen moet men benaderen vanuit een wederzijdse **verdraagzaamheid** en een poging tot dialoog: men moet samen nagaan hoe men de essentie van de tradities kan bewaren en tegelijk de hinder voor anderen zo veel mogelijk kan beperken.

Een bijzonder probleem is het respect voor **godsdienstverschillen**. Zoals al is vermeld, behoort de vrijheid van godsdienst tot de fundamentele rechten, maar dat geldt ook voor de vrijheid van meningsuiting. De kritiek op een godsdienst is dus volkomen toelaatbaar en traditioneel behoren in het westen ook humor en spot tot die gerechtvaardigde vorm van kritiek.

Hier vinden we opnieuw een terrein waarop **dialogo** is gewenst. Mensen die heel intens gehecht zijn aan hun geloof - welk dat ook is - hebben de neiging scherpe kritiek of zelfs spot als een persoonlijke belediging te ervaren. Het is enerzijds goed daar tot op zekere hoogte rekening mee te houden, maar anderzijds mag de traditie van godsdienstkritiek en spot daarmee niet volledig in het gedrang komen.

Vervolgens is er het al vermelde feit van mensen die *via hun kleding of via andere uiterlijke kenmerken* in het openbare leven op een zichtbare wijze uitdrukking geven aan hun geloof. Hoewel dat niet strookt met de algemene ontwikkeling van de omgangsvormen in het westen, bestaat hierover geen wettelijk verbod (tenzij binnen bepaalde ruimten). Niets belet echter andersdenkenden om dat gebruik te bekritisieren, zolang dat gebeurt via de vrijheid van meningsuiting en niet met onwettelijke daden gepaard gaat.

Ten slotte kan men over de **sociale normen** heel algemeen zeggen dat we het respect voor de anderen, ook degenen van wie het gedrag als vreemd overkomt, als centrale waarde moeten stellen. Dat impliceert dat gedragingen die men als ongepast of hinderlijk ervaart, niet in de eerste plaats tot agressie of xenofobie moeten leiden (of tot een indruk van gediscrimineerd zijn): van beide zijden moet men pogingen aanwenden tot dialoog om beter te begrijpen waar de problemen ontstaan en hoe ze met ieders instemming opgelost kunnen worden.

5. Het burgerschap

De hierboven besproken waarden vinden erkenning en wettelijke bescherming binnen bepaalde maatschappelijke gehelen die meestal het karakter van een staat hebben, of, recenter, binnen een federatie van staten. Men gaat er daarom van uit dat de hiermee verbonden rechten en plichten in de eerste plaats betrekking hebben op de onderdanen van die staten. Door onze grotere mobiliteit, die niet altijd gepaard gaat met het veranderen van nationaliteit, en tevens door het besef dat de basisrechten eigenlijk mensenrechten zijn die een veel ruimer toepassingsgebied hebben, spreekt men thans hoe langer hoe meer over die waarden als kenmerkend voor **burgerschap**, zoals dat steeds vaker wordt genoemd.

Burgerschap heeft dan te maken met een actieve betrokkenheid van mensen bij elkaar, met de samenleving en met de inrichting ervan. In toenemende mate is burgerschap het bindsegment tussen mensen die van de samenleving deel uitmaken. In een recent verleden vervulde de nationaliteit vaak die rol. Toch is nationaliteit formeler en defensiever dan het burgerschap. Het verwerven van de nationaliteit vergt het doorlopen van een procedure. Bovendien trekt de nationaliteit een heldere grens tussen wie wel en wie niet tot een bepaalde groep behoort. De notie burgerschap daarentegen is flexibeler omdat ze uitgaat van een stabiele, feitelijke en wettelijke aanwezigheid op het territorium om uit te maken wie tot de samenleving behoort. In die zin past de term burgerschap beter bij een dynamische maatschappij die zich nadrukkelijk openstelt voor andere mensen en culturen, voor zover die de fundamentele spelregels van de samenleving aanvaarden.

a. De rechten, de plichten en de eigen initiatieven

Burgerschap draait rond drie polen. Aan de uiteinden bevinden zich de rechten en de plichten; daartussen staan de initiatieven die uit het burgerschap kunnen of zouden moeten voortvloeien.

Burgerschap verschaft een aantal **rechten**. Zo hebben burgers recht op informatie. Dat recht

houdt onder meer in dat de overheid haar beleid tegenover de burger voldoende transparant en concreet moet maken. Ook de officiële audiovisuele media hebben een informatieplicht tegenover diezelfde burger. Burgerschap kan ook zonder nationaliteit rechten verschaffen op politiek vlak. De uitbreiding van het gemeentelijke stemrecht voor vreemdelingen die niet over de nationaliteit van een EU-lidstaat beschikken, is hiervan een voorbeeld.

Burgerschap kan eveneens leiden tot een aantal **plichten**. De leerplicht is daarvan een voorbeeld. Verder is het mogelijk dat de uitoefening van bepaalde rechten afhankelijk wordt gesteld van concrete verplichtingen, zoals het aanleren van de taal van het gebied waar men verblijft.

Het succes van burgerschap overstijgt het zuivere genieten van rechten en het vervullen van plichten. Juist omdat burgerschap een minder formele term is dan nationaliteit, is het erg belangrijk dat de burger initiatieven neemt die op zichzelf niet verplicht zijn. Anders uitgedrukt, het succes van burgerschap is eng verbonden met het welslagen van de derde, minst dwingende, pool, namelijk de pool van de **eigen initiatieven**.

b. Juridische normen

Het wettelijke kader met betrekking tot burgerschap bevat verschillende facetten.

Een eerste niveau betreft de verticale juridische relatie tussen de burger en de overheid. Van cruciaal belang zijn hier de **rechten en vrijheden** die de burger tegenover de overheid geniet en die de overheid moet respecteren en waarborgen. Dat betekent dat de overheid zich moet onthouden van handelingen die die vrijheden in het gedrang brengen. Maar er is meer. De overheid moet alles in het werk stellen om de werkelijke uitoefening van die rechten en vrijheden mogelijk te maken en te begeleiden.

Een tweede niveau is complexer omdat het over horizontale rechten en vrijheden gaat. Burgers hebben onderling **tegenover elkaar** ook rechten en verplichtingen. De grondrechten moeten horizontaal zo doorwerken dat enerzijds de basisopties van de samenleving ook tussen burgers onderling zichtbaar worden en anderzijds de rechten en vrijheden in hun kern niet worden aangetast zodat een feitelijk pluralisme in de samenleving mogelijk blijft. Het niet-discriminatiebeginsel (bijvoorbeeld op basis van ras en geslacht) geldt ook tussen burgers onderling, maar elke vorm van onderscheid uitbannen zou bijvoorbeeld de vrijheid van vereniging tot een lege huls maken. Op dat tweede niveau vloeien rechten en plichten in elkaar over: het recht van de ene burger houdt de plicht van de andere burger in en andersom. Horizontale rechten en plichten houden elkaar noodzakelijkerwijs in evenwicht.

Een derde niveau gaat over de **plichten** van de burger tegenover de overheid. Dat laatste terrein is nog volop in ontwikkeling. Veel plichten hangen (en hingen in het verleden nog sterker) samen met de nationaliteit (stemplicht, legerdienst). De plichten van de burger zijn bovendien moeilijker af te dwingen omdat burgerschap juridisch niet zo gemakkelijk kan worden afgebakend als nationaliteit. Plichten met betrekking tot het burgerschap kunnen trouwens *voorwaardelijke plichten* zijn. Daarbij gaat het om plichten die de burger niet als dusdanig tegenover de overheid verschuldigd is, maar om plichten die hij moet vervullen als hij op bepaalde rechten of voordelen aanspraak wil maken. Zo stelt de Vlaamse Regering voor dat wie aanspraak wil maken op een sociale huisvesting, bereid moet zijn om de streektaal aan te leren. Terwijl de nationaliteit veeleer automatisch tot het ontstaan van rechten en plichten leidt, gebeurt dat op het vlak van burgerschap ook contractueel, althans gedeeltelijk. De juridische consequenties van nationaliteit en burgerschap komen op die manier geleidelijk dichter bij elkaar te staan. De overheid moet er overigens over waken dat bij dit proces burgerschap zonder nationaliteit niet tot een gunstiger statuut leidt dan burgerschap met nationaliteit.

c. Relativiteit en sociale normen

Een aantal aspecten in verband met burgerschap is op dit ogenblik nog niet strikt gejuridiseerd maar wel volop in ontwikkeling.

Op het **verticale** niveau impliceert burgerschap *recht op participatie* vanwege de burger. Dat recht kan uiteraard formeel-juridisch worden gekanaliseerd (zoals het hierboven vermelde stemrecht), maar het heeft tegelijk een meer informeel aspect. Participatie loopt ook via het maatschappelijke middenveld dat om die reden steun en aanmoediging van de overheid verdient. Raden en structuren van participatie stimuleren op hun beurt een actief burgerschap. De hier geciteerde aspecten van burgerschap raken langzaam geïnstitutionaliseerd.

Op het **horizontale** niveau kan burgerschap gestalte krijgen in allerlei initiatieven. *Publieke betrokkenheid* bij pestgedrag, bij ruzies of bij geweld op straat kan daarvan een voorbeeld zijn. Verder krijgt burgerschap ook vorm via vrijwilligerswerk waarbij burgers zich inzetten voor maatschappelijke projecten die het winstbejag en het eigen belang overstijgen. Bij het vrijwilligerswerk in ruime zin behoort uiteraard ook het uitbouwen en in stand houden van een bloeiend verenigingsleven dat zo veel mogelijk en zonder dat daartoe een formele verplichting bestaat traditionele grenzen weet te slechten. Burgerschap houdt op die manier een betrokkenheid voor de medemens in, die het louter naleven van plichten en opnemen van rechten duidelijk overstijgt. De overheid kan en moet een dergelijke vorm van engagement bewust stimuleren. Het burgerschap op horizontaal vlak bevat dus twee facetten: er is een passief facet van waakzaamheid tegenover misbruiken, waarbij burgers elkaar onderling kunnen helpen, en er is een actief facet waardoor de cohesie in de samenleving wordt gestimuleerd en waardoor eventuele ontsporingen gedeeltelijk kunnen worden voorkomen.

d. Aandachtspunten

Er zijn bijzondere aandachtspunten voor de cursussen Maatschappelijke Oriëntatie en voor de brede samenleving.

1) Voor de cursussen Maatschappelijke Oriëntatie

- a) Burgerschap is een bindsegment in de samenleving. Het is een open, niet-exclusief begrip dat op diverse terreinen de plaats van de nationaliteit inneemt.
- b) Burgerschap heeft twee wezenlijke dimensies, namelijk een verticale (de relatie tussen de burger en de overheid) en een horizontale (de relatie tussen de burgers onderling).
- c) De verticale relatie bevat een aantal juridisch duidelijk omliggende rechten en plichten die, anders dan bij de nationaliteit, soms van contractuele aard zijn.
- d) De horizontale relatie houdt een aantal concrete rechten en plichten in (bijvoorbeeld non-discriminatie), maar heeft ook behoefte aan niet-gejuridiseerde vormen van engagement en betrokkenheid.
- e) Burgerschap houdt altijd een evenwicht in tussen formele rechten en plichten en informeel engagement, bij voorkeur gestimuleerd door de overheid. Het is de plaats bij uitstek waar juridische en sociale normen elkaar raken en bevruchten.

2) Voor de brede samenleving

- a) De verhouding tussen burgerschap en nationaliteit verdient ruimere aandacht. Burgerschap vergt meer inhoudelijke betrokkenheid. Juridisch mag het echter niet tot een statuut leiden dat aantrekkelijker is dan de rechtsgevolgen van de nationaliteit.
- b) Burgerschap vergt niet alleen betrokkenheid in het algemeen, maar ook evenredige betrokkenheid van alle groepen en segmenten van de bevolking. Het waarachtig stimuleren van burgerschap vergt vanwege de overheid een zoektocht naar kanalen om eenieders participatie te vergroten.
- c) Burgerschap bindt de mensen zonder de verschillen te ontkennen. De gedachte van de *band ondanks het verschil* moet verder worden uitgewerkt met het oog op een sterkere sociale cohesie.

d) Inspraak vanwege de burger gaat niet samen met abdicatie vanwege de overheid. De machteloosheid mag niet worden geprivatiseerd. Ook hier moet de overheid borg staan voor een evenwichtige politiek.

E. Stelsels van waarden en normen

Als stelsels van waarden en normen worden de grondslagen van de democratie, van de democratische rechtsstaat en van het pluralisme besproken.

1. De democratie

Democratie is een sleutelwoord in ons westers waardepatroon. Het verwijst naar een kwantitatief en een kwalitatief aspect.

Kwantitatief gezien slaat de term democratie op het recht van de bevolking om zichzelf te besturen. Dat zelfbestuur houdt tevens de gelijkheid tussen alle burgers in. Het principe "één man, één stem" is derhalve onlosmakelijk met waarachtige democratie verbonden. Meer open is de vraag naar het verband tussen democratie en nationaliteit. In sommige landen is er een trend om het recht om te kiezen en te worden verkozen niet zozeer van de nationaliteit maar van de woonplaats te laten afhangen, vooral dan op gemeentelijk vlak.

Het komt erop neer dat men het *burgerschap*, het solidair samenleven met de mensen met wie men het grootste gedeelte van zijn activiteiten en belevenissen deelt, loskoppelt van de nationaliteit, waardoor men zich op grond van afkomst solidair voelt met een land waarmee men soms in het concrete leven nauwelijks verbonden is. Er is een **dialogo** nodig over de vraag of en in hoeverre een dergelijke loskoppeling zinvol kan zijn.

Het kwantitatieve aspect van de democratie houdt tevens in dat de meerderheid mag besturen. Toch vergt een gezonde democratische werking ook aandacht voor het standpunt van de minderheid. Niet alleen is voor haar een oppositierol weggelegd. Bovendien moet de meerderheid tot op zekere hoogte rekening houden met de verzuchtingen en ideeën van de minderheid. Dat wordt gewaarborgd door de hieronder besproken kenmerken van de rechtsstaat.

Kwalitatief gezien slaat de term democratie op een behoorlijke werking van het bestuurlijke en het juridische systeem in zijn geheel. Dat betekent onder meer dat in een democratische rechtsstaat de drie machten - de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht - elkaar in evenwicht houden. Van een complete scheiding tussen de drie is weliswaar geen sprake, maar van een absolute dominantie van een ervan evenmin. In een modern systeem van evenwicht van machten is vooral een onafhankelijke rechtspraak van doorslaggevend belang. De afwezigheid daarvan leidt tot een louter kwantitatieve democratie zonder bescherming van de burger.

a. Samenhang met genoemde waarden

Democratie vereist het bestaan van volwassen en geëmancipeerde burgers. Ze is pas mogelijk als de *vrijheid* waarover de burger beschikt, op een verantwoordelijke manier wordt gedragen. Als die verantwoordelijkheid ontbreekt, dreigt democratie te worden gereduceerd tot de wet van de sterkste. Volwassen democratie betekent niet dat de vrijheid van de burger wordt beperkt, maar wel dat ze zo wordt gestroomlijnd dat ze niet het monopolie wordt van de meerderheid. Vandaar ook dat het EVRM bij de grenzen die het aan de vrijheid stelt een centrale plaats aan de verdediging van de democratische rechtsstaat toebedeelt.

De combinatie van *gelijkheid* en democratie leidt automatisch tot de noodzaak om minderheden

te beschermen. De werking van de kwantitatieve democratie betekent inderdaad in eerste instantie dat de meerderheid regeert. Minderheden kunnen op politiek niveau worden beschermd door tegenstellingen niet op de spits te drijven en de minderheid niet met lege handen achter te laten. Op juridisch niveau worden minderheden beschermd door de mensenrechten in het algemeen en door het niet-discriminatiebeginsel in het bijzonder.

Solidariteit zit in de democratie zelf besloten. Haar formele bestaan houdt al een minimum aan solidariteit in: iedere burger is bij het bestuur betrokken. In een sociale rechtsstaat is het evenwel nodig verder te gaan. Niemand mag tussen de mazen van het net vallen. Waarachtige solidariteit betekent dat burgers, ook als ze bestuurlijk in de minderheid zijn, niet alleen over mensenrechten beschikken, maar ook sociale grondrechten genieten die het hen mogelijk maken volwaardig aan de samenleving deel te nemen en zich ten volle te ontplooiën.

Democratie betekent: volwaardig respect voor alle mensen die in het land aanwezig zijn. Dat respect heeft twee facetten: de garantie van een vrije zone waar de overheid zich niet mee mag inlaten (*privacy*, beroepsgeheim), en het waarachtig ernstig nemen van elke persoon. Die laatstgenoemde vereiste impliceert een hoge mate van tolerantie tegenover het anders-zijn, waarbij de juridische grenzen op het domein van openbare orde en goede zeden liggen.

Democratie betekent ook dat de burger het recht moet hebben het systeem zelf te controleren. Dat is waarachtig *burgerschap*. Die controle behelst een actief facet (zelfstandigheid, participatie), maar ook een passief facet, waarbij de burger de deficiëntie van het systeem via zijn recht op informatie op het spoor kan komen en via klachtenprocedures kan bestrijden.

b. Institutionele aspecten en basisnormen

De staatkundige aspecten van de democratie worden grondwettelijk beschermd en zijn vooral verbonden met het **zelfbeschikkingsrecht** van het volk en de bescherming van de **mensenrechten**. Aan die twee principes kan op geen enkele manier worden geraakt. Een niet-democratisch regime dat de mensenrechten respecteert, is bijgevolg onvoldoende. Evenmin kan worden aangevaard dat een regime dat democratisch tot stand is gekomen, de mensenrechten met voeten treedt.

Mensenrechten hebben voornamelijk een *verticale* werking. De burger kan ze afdwingen tegenover de overheid. In toenemende mate wordt echter ook de *horizontale* werking van de mensen belangrijk, bijvoorbeeld op het terrein van racismebestrijding. Terwijl de verticale werking van mensenrechten in het concept zelf besloten ligt, moet de horizontale dimensie ervan vaak aan de hand van specifieke strafwetten expliciet in kaart worden gebracht.

c. Relativiteit en sociale normen

Bepaalde aspecten van de democratie evolueren of verschillen naar gelang van tijd en plaats. Een scherpe scheiding tussen meerderheid en minderheid is bij democratische partijen vandaag minder gebruikelijk dan vroeger, behalve in gevallen waarin bepaalde partijen afstand nemen van centrale waarden, zoals solidariteit en mensenrechten in het algemeen. Volwassen democratieën steunen op een stevig ambtenarenapparaat, dat voor continuïteit zorgt als het bestuur wisselt. In jonge democratieën stelt men vaak vast dat dit nog niet het geval is: bij elke machtswissel gaat veel *knowhow* verloren. Vanuit democratisch oogpunt is dat aanvaardbaar; vanuit het beginsel van behoorlijk bestuur is dat veel minder het geval.

In toenemende mate vergt het democratische debat meer elegantie bij het ontstaan van een meningsverschil. In veel gevestigde democratieën worden meningsverschillen zakelijker behandeld en leiden ze niet langer tot het verlies van respect voor de persoon.

d. Aandachtspunten

Er zijn bijzondere aandachtspunten voor de cursus Maatschappelijke Oriëntatie en voor de bredere samenleving.

1) Voor een cursus Maatschappelijke Oriëntatie

- a) Er bestaat een onderscheid tussen kwantitatieve en kwalitatieve democratie en ook binnen beide begrippen is ontwikkeling mogelijk.
- b) Democratie is de cultuur van het herbergzame meningsverschil. Tegenstellingen hoeven niet tot vijandschap te leiden.
- c) Democratie betekent dat de meerderheid bestuurt. Precies daarom verdient de minderheid meer bescherming dan de meerderheid.
- d) De formele democratie verkrijgt geleidelijk meer inhoudelijke rijkdom via de toenemende bescherming van sociale grondrechten.

2) Voor de bredere samenleving

Democratie mag zeker niet worden beperkt tot een formele constructie waarbij de meerderheid de minderheid verlaat. Belangrijk is dat ze niet als al te koel wordt afgeschilderd, maar dat ook wordt gewezen op haar vermogen om vrijheid, gelijkheid, solidariteit en respect daadwerkelijk te stimuleren.

2. De democratische rechtsstaat

Een *staat* is gekenmerkt door het feit dat burgers erin macht uitoefenen over andere burgers. Dat is onder meer het geval bij het goedkeuren van wetten en reglementen en het vastleggen van de inkomsten en uitgaven (begroting) in parlementen, provincieraden en gemeenteraden. Macht wordt ook uitgeoefend door degenen die de wetten en reglementen uitvoeren en het dagelijkse bestuur verzekeren: het staatshoofd, de ministers, de gouverneurs, de burgemeesters en de schepenen, en de ambtenaren die hen bijstaan. Ten slotte is er het gerecht dat geschillen beslecht en misdrijven beteugelt. Resumerend spreekt men daarbij over de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht.

In een *rechtsstaat* wordt de macht over medeburgers beperkt, zodat men machtsmisbruik kan verhinderen. Al degenen die gezag uitoefenen, zijn gebonden door overkoepelende rechtsregels die fundamentele rechten zoals vrijheid en gelijkheid (met als onderdeel daarvan de rechtszekerheid, die het recht voor iedereen even betrouwbaar maakt) moeten vrijwaren tegen willekeur vanwege de staat of vanwege afzonderlijke gezagsdragers. De rechtsstaat is dus een concept dat is ontstaan met het oog op het garanderen van een correcte verhouding tussen de staat en de burgers. De voornaamste middelen daartoe zijn: de *scheiding der machten* (bv. de rechterlijke macht staat onafhankelijk tegenover de uitvoerende macht), het *legaliteitsbeginsel* (een burger is bij zijn handelen alleen gebonden door wetten die bestonden op het ogenblik dat hij die handeling uitvoerde en hij kan niet worden bestraft voor een daad, tenzij die door een wet wordt verboden), *onafhankelijke rechtspraak* (beïnvloeding van rechters door derden, of omkoperij zijn streng verboden).

In een democratische rechtsstaat gaan democratie en de toepassing van het rechtsstaatprincipe hand in hand: een democratische rechtsstaat veronderstelt een democratisch functionerend bestuur dat zich gebonden weet door het objectieve recht, dat wil zeggen een bestuur dat door burgers herkend en erkend wordt als een instituut dat namens hen op een zorgvuldige en slagvaardige wijze de actuele samenlevingsproblemen aanpakt. Een democratie en een rechtsstaat behoren elkaar aldus als het ware in evenwicht te houden. De democratische rechtsstaat is, als orgaan van de democratische samenleving, belast met het beheersen en vermijden van conflicten door middel van vertegenwoordigingsinstrumenten.

Dat democratische aspect van besluitvorming bij de overheid met betrekking tot fundamentele

rechten en vrijheden houdt de mogelijkheid in van verandering en is aldus gekenmerkt door een essentiële openheid. Die veranderbaarheid van de grondrechtenbescherming in een democratische rechtsstaat was de laatste jaren in België waarneembaar in de concretisering van onder meer de politieke participatie voor niet-EU-onderdanen op gemeentelijk vlak en, minder zichtbaar, van bepaalde sociale rechten ten voordele van documentloze vreemdelingen en uitgedroefde asielzoekers (zoals het recht op dringende medische hulp en het recht op onderwijs voor minderjarigen).

a. Samenhang met genoemde waarden

In inhoudelijk opzicht zijn het vooral de *klassieke grondrechten* die een sfeer van vrijheid tegenover in de eerste plaats de staat beogen te garanderen. Ook een democratisch optredende meerderheid moet die rechten in beginsel ontzien. Een verdienste van een goed functionerende democratische rechtsstaat is dat hij niet alleen ruimte laat voor verschillen tussen - al dan niet georganiseerde - burgers of individuen, maar ook inhoudelijke aanknopingspunten biedt om de botsingen van opvattingen binnen redelijke perken te houden. De democratische rechtsstaat geldt als het ware als een bindmiddel in een pluriforme samenleving. In België is in dat verband het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) van fundamentele betekenis.

Zo bevat het EVRM de basisvoorwaarden van een democratische rechtsstaat. Wie het pluralisme en de verdraagzaamheid hoog schat, zal moeten zoeken naar middelen om de diversiteit tot haar recht te laten komen. Die middelen moeten in overeenstemming zijn met de grondslagen van het EVRM. Een democratische rechtsstaat in de zin van het EVRM gaat het engagement aan om individuele én collectieve autonomie te promoten (zoals gewaarborgd in verschillende rechten en vrijheden). Daarbij nemen waarden als menselijke waardigheid, vrijheid, gelijkheid en solidariteit een centrale plaats in.

De jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (en de voormalige Commissie) illustreert aan de hand van concrete geschillen wat het telkens betekent om de juiste balans te vinden tussen individuele en collectieve autonomie, aan de ene kant, en cohesie binnen de pluriforme samenleving, aan de andere kant. Die rechtspraak geeft onder meer aan welke criteria (moeten of kunnen) gelden, in het bijzonder bij het hanteren van de maatstaf dat de inperking van sommige rechten **noodzakelijk is in een democratische samenleving**⁵. Uit die rechtspraak valt onder meer af te leiden dat de staat ieders vrijheden waarborgt; dat onvermijdelijke beperkingen voor iedereen op gelijke wijze moeten gelden; dat ingrijpen door de staat (met name via het strafrecht) moet verhinderen dat fundamentele waarden van de burgers in het gedrang komen; dat groepen de mogelijkheid moeten hebben om hun fundamentele waarden in politieke programma's te vertalen en moeten trachten die te realiseren⁶.

De waarde van de democratische rechtsstaat wordt in de geest van het EVRM als zeer hoog ingeschat: het gaat om de gelijkwaardigheid van de burgers of individuen, om in vrijheid te leven naar eigen levensvisie, om de mogelijkheid zich te ontplooien zonder daarbij gehinderd te worden door een willekeurig optredende overheid, door andere burgers of door gebrek aan materiële middelen.

b. "Botsende" grondrechten

De sterk gegroeide feitelijke verscheidenheid aan waarden binnen de samenleving in Vlaanderen en België, ten gevolge van immigratie, individualisering en andere oorzaken, roept sinds een aantal jaren steeds vaker het moeilijke vraagstuk van "botsende" grondrechten op. Botsing van

---

⁵ In een poging om die noodzaak in het kader van de nagestreefde democratische samenleving concrete invulling te geven, werden onder meer in de rechtspraak van het Hof een aantal technieken ontwikkeld die de inperking van de rechten en vrijheden binnen die samenleving kunnen rechtvaardigen. Dat zijn onder meer de techniek van de "margin of appreciation" en het zogenaamde evenredigheidsbeginsel.

⁶ Maar ook als hun standpunt een meerderheid verwerft, geldt dat ze de vrijheidsrechten van anderen moeten ontzien. Kort gezegd: de werking van de democratische en staatsrechtelijke principes moet daar haar grens vinden waar ze tot de eigen ondergang zou leiden.

grondrechten is in de eerste plaats een juridisch probleem waarvoor oplossingen noodzakelijk zijn. Onopgeloste botsingen van grondrechten kunnen een bedreiging vormen voor de rol van die grondrechten. Mensenrechten zijn immers in een democratische rechtsstaat het instrument bij uitstek dat men ter bescherming van als hoog aangeschreven rechtsgoederen moet kunnen inzetten. Bij botsingen tussen grondrechten wordt de consensus over die hogere rechtsgoederen evenwel op de proef gesteld. In een aantal gevallen is die botsing slechts schijnbaar, en kunnen de verschillende aanspraken op grondrechten met elkaar worden verzoend.

In de praktijk kunnen botsingen tussen grondrechten zich voordoen op drie terreinen:

- 1) het *religieuze* statuut, namelijk de eerbiediging van het recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; in het onderwijs, in het verenigingsleven, in het opzetten en in stand houden van een eigen eredienst, op de arbeidsmarkt en in de verhoudingen tot de werkgever, enzovoort;
- 2) het *politieke* statuut of de politieke rechten, namelijk de vrijheid van politieke meningsuiting, van vreedzaam vergaderen, de vrijheid van vereniging, om eigen confessioneel georiënteerde politieke partijen op te richten, enzovoort;
- 3) het *personele* statuut dat aan het ruime gebied van het personen- en familierecht raakt, hierin begrepen de nationaliteit, de burgerlijke staat en, in bepaalde landen, het erfrecht.

De rechter die een conflict van grondrechten moet beslechten, zal in de eerste plaats alle concrete aspecten van dat conflict zo zorgvuldig mogelijk in kaart moeten brengen. De grondrechtenaanspraken zullen immers moeten worden afgewogen in het licht van de situatie waarin het conflict speelt én van alle belangen die in het geding zijn: zowel het belang van de betrokken burgers als van de samenleving in haar geheel. Bij het beantwoorden van de vraag welke van de mensenrechten die in een concrete situatie op het spel staan eventueel kunnen worden ingeperkt, zal de rechter zich overeenkomstig de vereisten van het EVRM laten leiden door drie vragen: 1) Is de beperking bij wet bepaald?; 2) Is die noodzakelijk in een democratische samenleving?; 3) En zo ja, gebeurt dat met het oog op de bescherming van bepaalde hogere rechtsbelangen? Dergelijke belangen zijn onder andere: de openbare veiligheid, het economische welzijn van het land, het voorkómen van strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid en de goede zeden, of, de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

Aldus bekeken is in een democratische rechtsstaat voor de mensenrechtenbescherming een dubbele rol weggelegd. Enerzijds zijn mensenrechten de laatste redding van achtergestelde groepen in de samenleving. Men gaat immers uit van hun principiële onaantastbaarheid en de mensenrechten kunnen alleen worden beperkt in uitzonderlijke, voorzienbare omstandigheden, die bovendien in verhouding moeten staan tot de ernst van de overtreding (dat is het evenredigheidsbeginsel). Anderzijds ontberen (met uitzondering van enkele absoluut gestelde rechten en vrijheden, die gelden ongeacht oorlog of noodtoestand) veruit de meeste grondrechten dat absolute karakter. Sommige rechten kunnen inderdaad in hun genot worden *beperkt*, zoals het recht op de eerbiediging van het privéleven, gezinsleven, een woning en briefwisseling (artikel 8 van het EVRM), het recht op de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst, hierin begrepen het recht om die godsdienst te belijden door een eredienst, door het onderwijzen ervan, het recht om eventueel van godsdienst te veranderen (artikel 9 van het EVRM), of nog, het recht op vrijheid van meningsuiting (artikel 10 van het EVRM). Zo'n beperking kan worden ingevoerd voor zogenaamde hogere rechtswaarden, zoals de openbare veiligheid in het gastland, het economische welzijn van de meerderheidssamenleving, een preventief strafbeleid, de bescherming van de volksgezondheid en de goede zeden, of de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen. Dat betekent dat mensenrechten als voorwaarde van bescherming in veruit de meeste gevallen relatief, zijn, dat wil zeggen gerelateerd aan de concrete situatie waarin ze worden ingeroepen en aan het onderzoek naar de met elkaar concurrerende belangen in elk specifiek geval.

3. Het pluralisme

Pluralisme ontstaat uit een mix van vrijheid en gelijkheid. Ieder menselijk individu heeft het

recht autonoom zijn persoonlijkheid te ontwikkelen en daarbij een beroep te doen op de culturele elementen die hem/haar vanuit diverse milieus worden aangereikt: familie, school, leeftijdgenoten, communicatiemedia, verenigingsleven, inclusief zich bekennen tot een godsdienst, en de materiële omgeving waarin men functioneert, inclusief het werk- en consumptiemilieu. Het is de opdracht van de maatschappij te garanderen dat iedereen, op de wijze waarop hij daar zelf voor kiest, zich een aantal van die culturelementen eigen maakt en aldus een identiteit opbouwt. Pluralisme heeft dus betrekking op het feit dat alle individuen hun eigen identiteit vrij kunnen beleven en tevens dat de groepen die elkaar hierin vinden, zich ook als gemeenschap kunnen manifesteren.

Elke goed functionerende democratie slaagt erin enerzijds de verschillen tussen mensen niet uit te vlakken, terwijl ze anderzijds diezelfde mensen gelijk behandelt. In ons land bestaat pluralisme al lang op het terrein van de huistaal en de levensbeschouwing. Op te merken valt dat het gul verwelkomen ervan doorgaans enige tijd in beslag neemt en vaak wordt voorafgegaan door een periode van conflict. Vandaag is het bevorderen van pluralisme op het vlak van persoonlijke identiteit en gemeenschappelijke cultuur- en waardepatronen een dwingende opgave.

Pluralisme kan alleen gedijen in een sfeer waarin bepaalde waarden door iedereen worden gedeeld. Daarom is de democratische rechtsstaat een uitstekende verbindende factor tussen mensen die voor het overige hun eigen mix van culturele, levensbeschouwelijke en ethische keuzes complexloos kunnen beleven.

Men kan minstens twee soorten van pluralisme onderscheiden.

Vooreerst is er het eerder **passieve** pluralisme, waarbij de overheid de verschillende individuele keuzes op cultureel en levensbeschouwelijk vlak op gelijke wijze respecteert, door er zo weinig mogelijk publiekelijk gewag van te maken of plaats voor in te ruimen. Pluralisme betekent dan: evenveel kansen bieden aan iedereen in een samenleving die zich naar buiten toe zo objectief en neutraal mogelijk probeert voor te doen. Culturele en levensbeschouwelijke keuzes worden vooral zichtbaar in een private sfeer of binnen de groepen die burgers zelf gekozen hebben.

Vervolgens is er het eerder **actieve** pluralisme, waarbij verschillende levensbeschouwingen door de overheid in gelijke mate worden gestimuleerd om maatschappelijk zichtbaar te worden. De verschillen in cultuur en levensbeschouwing blijven op die manier niet verborgen in de intimiteit van het private, maar zijn ook op diverse plaatsen publiek zichtbaar. Die benadering is in sommige gevallen verantwoord, vooral op het gebied van de godsdienst en van andere verenigingen waarbij van de overheid een bijdrage aan het functioneren wordt verwacht. De overheid moet er zich echter voor hoeden de individuele burgers spontaan binnen die groepen te plaatsen en dus - en dat geldt in de eerste plaats voor jongeren - hun autonomie en de diversiteit van hun keuzes in het gedrang te brengen.

a. Samenhang met genoemde waarden

Pluralisme is een consequentie van waarachtige vrijheid. Tegelijk is het een resultante van het gelijkheidsdenken: alle individuele keuzes en alle culturele en levensbeschouwelijke groeperingen die op grond van die keuzes ontstaan, hebben hetzelfde recht op aanvaarding en eventuele steun binnen het maatschappelijke leven. Pluralisme biedt bovendien de kans om tot een grotere vorm van solidariteit te komen. Vooreerst bestaat er een mogelijkheid om solidair te zijn binnen de verschillende groepen en tussen de groepen onderling. De mogelijkheid voor individuen om gemengde keuzes maken, biedt ook aan allen de kans om hun eigen identiteit beter te leren kennen en de opgave om die te ontwikkelen en om anderen complexloos tegemoet te treden. Kortom, pluralisme creëert de identiteit die nodig is om in dialoog te kunnen treden met een brede waaier van andersdenkenden. Die gedachte kan worden doorgetrokken op het vlak van respect. Men kan pas respect betuigen voor andere manieren van denken en leven als men inzicht verkrijgt in de wijze waarop men zelf denkt en leeft.

Het burgerschap overkoepelt de verschillende wijzen van leven. Het is een bindsegment, net zoals democratie en mensenrechten die onlosmakelijk met dat burgerschap zijn verbonden.

b. Institutionele aspecten en basisnormen

Pluralisme vloeit voort uit de vrijheid en wordt door de vrijheid beschermd. Vooral de mensenrechten bieden garanties als het op pluralisme aankomt. Vrijheid van meningsuiting, van vereniging, van pers, alsmede bescherming van privacy zijn op dat terrein van uitzonderlijk belang. En ook de godsdienstvrijheid vervult een cruciale rol. Die godsdienstvrijheid mag uiteraard niet leiden tot een verstrengeling tussen de religieuze en de politieke sfeer. Religie en staat moeten in onze samenleving duidelijk van elkaar worden onderscheiden. Ze opereren in een sfeer van wederzijdse onafhankelijkheid, waarbij religieuze groepen echter het kader van de democratische rechtsstaat en de dwingende wetgeving die daarmee verbonden is, moeten erkennen.

Dat alles wil niet zeggen dat er tussen religie en staat geen contacten zijn. In België hebben wij zelfs een traditie die contacten tussen godsdiensten en de staat eerder aanmoedigt. Die institutionalisering mag echter niet tot gevolg hebben dat de directe relatie tussen de individuele burgers en de staat in het gedrang komt door het feit dat religieuze leiders van een godsdienst in naam van hun geloofsgenoten pretenderen te spreken. Ook de interreligieuze dialoog kan een middel zijn om tot meer veiligheid en meer cohesie in de samenleving te komen. De rechten en vrijheden van eenieder zijn dus centrale normen om tot waarachtig pluralisme te komen. Hetzelfde geldt voor de wederzijdse onafhankelijkheid tussen religie en staat.

c. Relativiteit en sociale normen

Uit hetgeen voorafgaat, volgt dat pluralisme nog geen garantie is om de cohesie in de samenleving te vergroten. Als pluralisme tot een systeem voert waarin mensen leven in zuilen, die hen van de wieg tot het graf afsluiten van andersdenkenden, lijkt de vrijheid ten koste te gaan van gelijkheid en solidariteit. De nadruk op de eigenheid is pas vruchtbaar als de erkenning van het verschil niet tot de verwerping van de andere leidt.

Het komt er dus op aan het verschil als rijkdom en niet als verdedigende reflex te zien. Het beschouwen van het verschil als rijkdom biedt ook de vrijheid om niet blind te zijn voor de punten waarop wij niet verschillen of niet hoeven te verschillen. Zorgzaamheid, netheid, respect voor seksualiteit en intimiteit zijn waarden die men gemakkelijk kan delen zonder de door het pluralisme beschermde eigenheid op te geven. Anders uitgedrukt: de rijkdom van het verschil is een vindplaats voor terreinen waarop men niet verschilt. Wie daarentegen angstig is, en vanuit die reflex eigenheid nastreeft, dreigt niet verder te komen dan het grote verschil.

d. Aandachtspunten

Er zijn bijzondere aandachtspunten voor de cursus Maatschappelijke Oriëntatie en voor de bredere samenleving.

1) Voor de cursus Maatschappelijke Oriëntatie

- De afwezigheid van pluralisme wijst op een afwezigheid van vrijheid en toont dus aan dat de democratische rechtsstaat niet goed functioneert.
- Pluralisme bestaat in de democratische rechtsstaat alleen bij de gratie van gedeelde waarden.
- Als pluralisme een rijkdom is, neemt de angst af om sommige ideeën te delen met wie verschillend is.
- Pluralisme ontwikkelt uw eigen identiteit die noodzakelijk is om andere identiteiten complexoos te aanvaarden.

2) Voor de bredere samenleving

Goed begrepen pluralisme gaat in tegen het aanvoelen (of het vooroordeel) dat aan iedereen een eenzijdig waardepatroon wordt opgelegd. Het is belangrijk dat eenieders eigenheid wordt erkend, zonder dat evenwel gemeenschappelijke raakpunten worden uitgegomd.

Pluralisme creëert een gemeenschappelijke identiteit tussen het individu en de overheid. In die zin vervult het een onmisbare taak in het maatschappelijke middenveld.

Tegelijk is aan pluralisme een gevaar verbonden: het dreigt de verschillen te miskennen die tussen de individuele leden van de verschillende groepen in de samenleving bestaan. Niemand is alleen maar moslim, alleen maar allochtoon, alleen maar socialist, alleen maar Limburger. Iedereen heeft verschillende identiteiten en het pluralisme kan die complexe realiteit kanaliseren.

